FRANCIS FUKUYAMA

Sfarsitul ISTORIEI?

TRADUCERE DE DANABERCEA
EDITURA VREMEA S.C.
BUCUREŞTI
1994

FRANCIS FUKUYAMA
THE END OF HISTORY?

Francis Fukuyama 1989
The National Interest 1989

COPERTA DE SILVIA COLFESCU
Colecţie îngrijită de
NICOLAE HENEGARIU şi SILVIA COLFESCU

I.S.B.N. - 973-9162-06-1

FRANCIS FUKUYAMA, autorul incitantului studiu prezentat de Editura Vremea în forma în care a fost el publicat pentru prima oară în revista *The National Interest,* în 1989, şi anume acompaniat de şase replici din partea unor comentatori reprezentând domenii şi puncte de vedere diferite, este unul dintre cei mai interesanţi specialişti în economia politică ai Americii de azi. După ce a fost o vreme consilier politic în cadrul Departamentului de Stat al Statelor Unite, în prezent ocupă funcţia de consilier al centrului de cercetări Rand Corporation din Washington[1]. Cu *Sfârşitul istoriei?* el a dat naştere unei polemici al cărei interes sporeşte din zi în zi şi care nu pare a se sfârşi prea curând. însăşi opera sa din ultimii ani este centrată pe dezvoltarea tezelor enunţate în acest eseu. în 1992 a apărut *The End ofHistory and the Last Man,* lucrare amplă care reia sfârşitul istoriei,în şi prin *statul omogen universal,* stat ale cărui două coordonate principale sunt, în sfera politicului - democraţia liberală, iar în cea a economicului - *video şi stereo,* Actorul acestui final, *Ultimul om* este definit cu ajutorul sintagmei lui Nietzsche. (De altfel ideea omului post-istoric, preluată de la Nietzsche, apare chiar în două dintre răspunsurile la studiul lui Fukuyama publicate în acest volum.)
Interesul şi actualitatea demonstraţiei lui Fukuyama sunt date, pe de o parte, de îndrăzneala analizei filosofice a premiselor momentului actual, iar pe de alta, de efervescenţa istoriei politice contemporane, care, deşi deosebit de vie, nu face decât să se aşeze, în mod paradoxal, în tiparele unei uniformităţi şi lipse de perspectivă totale. Nu trebuie uitat nici momentul istoric în care a apărut acest eseu, vara anului 1989, şi de aici marea lui capacitate de sinteză într-un domeniu care s-a dovedit nu de puţine ori periculos - analiza de perspectivă. Toată lumea *simte nedesluşit că se întâmplă ceva.* încotro însă această stingere a conflictelor, această comunitate tot mai extinsă a intereselor economice, această victorie a democraţiei? Să ne aflăm oare în pragul victoriei Raţiunii? Fukuyama dă un răspuns dubitativ pentru că, dezvoltând teza sfârşitului istoriei, nu întrevede altceva decât forme goale de sens. Pentru Fukuyama socialismul, departe de a fi o experienţă economică şi politică eşuată, este, retrospectiv, *o alternativă viabilă în faza timpurie a industrializării,* un mijloc prin care statele rămase în urmă din punctul de vedere al dezvoltării au ars câteva etape creându-şi o *industrializare clasică.*

---

[1] Francis Fukuyama este director adjunct al grupului de orientare a strategiei din cadrul Departamentului de Stal şi a fost analist al Corporaţiei RÂND. Acest articol se bazează pe o prelegere susţinută la Centrul John Olin pentru Investigaţii în Teoria şi Practica Democraţiei de la Universitatea din Chicago. Autorul doreşte să mulţumească în mod special Centrului Olin. lui Nathan Tarcov şi Allan Bloom pentru ajutorul acordat. Opiniile exprimate în acest articol nu sunt ale Corporaţiei RAND sau ale altei agenţii a guvernului Statelor Unite (n.ed.american).

Dar, prin complicarea vieţii economice, el nu mai poate asigura intrarea acestor state în *societatea postindustrială* şi începe să falimenteze. In *Capitalism si democraţie - Veriga care lipseşte,* articol publicat în 1992, Fukuyama dezvoltă o altă teză enunţată în *Sfârşitul istoriei?,* ideea potrivit căreia factorul psihologic, dorinţa de recunoaştere universală, face ca socialismul să ducă la capitalism, şi nu invers. Democraţia înseamnă de cele mai multe ori bunăstare economică, dar bunăstarea economică poate exista şi în afara democraţiei. *Veriga* care leagă cele două componente ale statului omogen universal, dorinţa de recunoaştere, de afirmare universală, dă direcţia
dezvoltării istorice întru democraţie.
Dar rolul acestui factor se încheie la sfârşitul istoriei. Zona activă rămâne cea a fostelor state socialiste, aflate în diverse faze pe drumul spre democraţie, a statelor Lumii a Treia sau a celor tentate de fundamentalismul religios. Ele par să fi rămas mult prea adânc blocate în istorie pentru a se putea întrezări un sfârşit previzibil.
La fel cum în finalul eseului Fukuyama revine la întrebarea retorică din titlu, în finalul cărţii *The End of History and the Last Man* el amplifică motivele pentru care istoria nu pare a se sfârşi prea curând. Fragilitatea democraţiei liberale, principiile sale care conţin germenii propriei distrugeri, formele necunoscute încă de autoritarism naţionalist sau religios sunt tot atâtea argumente pentru care nu trebuie să fim speriaţi de plictisul vremurilor viitoare.
Meritul principal al întrebării lui Fukuyama este, poate, acela de a-i fi provocat pe contemporani la reflecţie şi chiar la polemică. Replicile publicate alături de eseul său au fost doar începutul. Au existat chiar şi păreri tăioase, care l-au executat pe autor cu câteva fraze. Dar însuşi faptul că respectivii comentatori s-au simţit îndemnaţi să o facă dovedeşte impactul problemelor ridicate de Fukuyama.
Ralf Dahrendorf, un nume care revine deseori într-unui dintre răspunsurile la *Sfârşitul istoriei?,* consideră studiul o *caricatură* datorită căreia autorul *şi-a trăit cele cincisprezece minate de glorie,* dar *o caricatură care impune o discuţie serioasă.* In *Reflecţii asupra Revoluţiilor din Europa* (1990)[2], el presupune reacţia intelectualului est-european la ideea statului omogen universal care, după Fukuyama, încheie istoria: *Video şi audiocasetofoane! Mă cutremur imaginându-mi reacţia pe care o veţi avea, de vreme ce îmi amintesc îngrijorarea dumneavoastră faţă de distrugerea culturii în societatea de consum.*
Fukuyama a stârnit reacţii foarte interesante şi diverse atât în Vestul *postistoric,* cât şi în Estul încă *istoric,* mult mai puţin dispus, şi, de ce nu, pregătit să intre în sistemul preconizat de el. Dar toţi comentatorii au pus în lumină caracterul incilant al polemicii lansate de el pe o idee de interes general care obligă la o revizuire fundamentală a raportării noastre la lume prin abordarea marilor probleme ale filosofiei. La întrebarea sa însă cei mai mulţi au ajuns la concluzia că nu poate exista nici un răspuns.
Dana Bercea

Sfârşitul istoriei?

URMĂRIND succesiunea evenimentelor din ultimii zece ani, este greu de evitat sentimentul că în istoria lumii s-a petrecut ceva fundamental. Anul trecut au apărut o serie de articole comemorând sfârşitul Războiului Rece şi "pacea" care pare a se " fi instalat în multe zone ale lumii. Probabil că majoritatea acestor analize sunt superficiale, lipsindu-le o perspectivă mai largă pentru a putea distinge între ceea ce este esenţial în istoria lumii şi ceea ce este doar întâmplător sau accidental. Dacă domnul Gorbaciov ar fi dat afară din Kremlin sau dacă, dintr-o capitală pustie a Orientului Mijlociu, un nou aiatolah ar proclama sfârşitul lumii, aceiaşi comentatori s-ar grăbi să anunţe renaşterea unei noi ere de conflicte.
Şi totuşi toţi aceşti oameni simt în mod nedesluşit că. are loc un proces mai amplu, un proces care organizează şi dă coerenţă ştirilor cotidiene. Secolul XX a fost martorul declinului lumii contemporane în direcţia unui paroxism al violenţei ideologice, pe măsură ce liberalismul s-a luptat mai întâi cu rămăşiţele absolutismului, apoi cu bolşevismul şi fascismul, iar în final cu o variantă actualizată a marxismului care ameninţa cu apocalipsa finală a războiului nuclear. Dar acest secol, care a debutat încrezător în triumful final al democraţiei liberale occidentale, pare să se întoarcă, pe traiectoria unui cerc, la origine: nu la un "sfârşit al ideologiei" sau la o convergenţă a capitalismului cu socialismul, aşa cum se prezisese mai demult, ci la o victorie liniştită a liberalismului economic şi politic.
Triumful Occidentului, al *ideii* occidentale, reiese, mai ales, din totala epuizare a alternativelor de

[2] Ralf Dahrendorf. *Reflecţii asupra Revoluţiilor din Europa - într-o scrisoare ce ar fi urmat să fie trimisă unui domn din Varşovia, 1990,* Editura Humanitas. Bucureşti, 1993 (n. aut.).

sistem viabile la liberalismul occidental. în deceniul trecut s-au produs schimbări evidente în climatul intelectual al celor două mari ţări comuniste, în amândouă apărând începuturile unor mişcări de reformă. Dar fenomenul depăşeşte politica de vârf, putând fi constatat şi în inevitabila răspândire a culturii de consum occidentale în *cele mai* diverse contexte, cum ar fi omniprezenţa pieţelor ţărăneşti şi a televizoarelor color pe tot întinsul Chinei, restaurantele în sistem cooperatist şi magazinele de confecţii, deschise anul trecut la Moscova, muzica lui Beethoven, ce poate fi auzită în magazinele universale japoneze, sau succesul la fel de mare al muzicii rock la Praga, Rangoon şi Teheran.
Nu suntem numai martorii sfârşitului Războiului Rece sau ai încheierii unei anumite perioade a istoriei postbelice, ci şi ai sfârşitului istoriei ca atare: finalul evoluţiei ideologice a umanităţii şi universalizarea democraţiei liberale occidentale ca formă finală a guvernării umane. Ceea ce nu înseamnă că nu vor mai exista evenimente care să umple paginile de *politică externă* cu sinteze anuale pe tema relaţiilor internaţionale, şi aceasta pentru că victoria liberalismului a avut loc mai întâi în planul ideilor şi al conştiinţei şi este încă incompletă în lumea reală sau materială. Dar există motive temeinice pentru a presupune că *pe termen lung* acest ideal va stăpâni lumea materială. Pentru a înţelege aceasta, trebuie ca mai întâi să luăm în consideraţie anumite premise teoretice legate de natura schimbărilor istorice.

I

NOŢIUNEA de sfârşit al istoriei nu este una originală. Propagatorul ei cel mai cunoscut a fost Karl Marx care credea că direcţia dezvoltării istorice este bine definită, determinată de interacţiunea forţelor materiale, direcţie care îşi va atinge scopul numai prin realizarea utopiei comuniste ce va rezolva în final toate contradicţiile anterioare. Dar conceptul istoriei ca proces dialectic, cu început, mijloc şi sfârşit a fost împrumutat de Marx de la marele său predecesor german Georg Wilhelm Friedrich Hegel.
O mare parte a istoricismului lui Hegel a devenit, de bine de rău, parte a bagajului nostru intelectual. Noţiunea potrivit căreia, în drumul său spre prezent, omenirea a trecut printr-o serie de stadii primitive ale conştiinţei, aceste stadii corespunzând unor forme concrete de organizare socială, societatea tribală, sclavagistă, teocratică şi în final dcmocrat-egalitară, a devenit inseparabilă de înţelegerea modernă a omului. Hegel a fost primul filosof care a folosit noţiunile ştiinţei sociale moderne. Pentru el, omul era produsul mediului său concret, istoric şi social, şi nu', aşa cum pretindeau teoreticienii dreptului natural, anteriori lui, un ansamblu de atribute "naturale" mai mult sau mai puţin fixe.
Stăpânirea şi transformarea mediului natural al omului cu ajutorul ştiinţei şi tehnologiei nu au fost la origine un concept marxist, ci unul hegelian. însă spre deosebire de adepţii târzii ai istoricismului, al căror relativism istoric a degenerat în relativism *tout court* , Hegel credea că istoria culminează într-un moment absolut - un moment în care urma să triumfe o formă finală, raţională, de societate şi de stat. Este ghinionul lui Hegel de a fi cunoscut, în primul rând, ca precursor al lui Marx şi ghinionul nostru de a fi prea puţin familiarizaţi cu opera lui Hegel prin studiu direct, ci mai curând cu ceea ce a fost filtrat prin lentilele distorsionate ale marxismului. Totuşi în Franţa s-a făcut un efort de a-l salva pe Hegel de interpretările sale marxiste şi de a-l reconsidera ca pe filosoful ce a făcut cea mai corectă analiză a vremurilor noastre. Fără îndoială, cel mai important dintre comentatorii moderni ai lui Hegel a fost Alexandre Kojeve, un strălucit emigrant rus care a susţinut la Paris, în 1930, la *Ecole Pratique des Hautes Etudes* , o faimoasă serie de seminare. Complet necunoscut in Statele Unite, Kojeve a avut un impact major asupra vieţii intelectuale de pe continentul european. Printre studenţii săi s-au aflat viitori savanţi ca Jean-Paul Sartre, la stânga, şi Raymond Aron, la dreapta; existenţialismul de după război a împrumutat de la Hegel, prin intermediul lui Kojeve, multe dintre categoriile

* Toul court - pur şi simplu - în I. franceză în text (n.ed.).
* * Cea mai cunoscută lucrare a lui Kojeve *eulelntroditction ă la tecture de Jiegel(Paris,* Edilions Gallimard, 1947) care este de fapt transcrierea conferinţelor de la *Ecole Pratique.* din 1930. Această carte există şi în limba engleză sub titlul ***Introducrian*** *to the Reading of Hegel.* ediţie îngrijită de Raymond Queneau. editată de Allan Bloom şi tradusă de .lames Nichols(New York, Basic Books, 1969).(n. aut.)

sale de bază.

Kojeve a căutat să-l reînvie pe Hegel cel din *Fenomenologia spiritului,* pe acel Hegel care proclama sfârşitul istoriei în 1806. La acea epocă, Hegel vedea în victoria lui Napoleon asupra monarhiei prusace, obţinută prin. bătălia de la Jena, triumful idealurilor Revoluţiei franceze şi iminenta universalizare a statului incorporând principiile libertăţii şi egalităţii. în lumina evenimentelor agitate

ale următorului secol şi jumătate, departe de a-l respinge pe Hegel, Kojeve a insistat asupra faptului că acesta avusese esenţialmente dreptate. Bătălia de la Jena a marcat sfârşitul istoriei, pentru că în acel moment *avangarda* umanităţii (termen destul de familiar marxismului) a actualizat principiile Revoluţiei franceze. însă, în timp ce,, după 1806, s-au făcut-destule.-.abolirea sclaviei şi a comerţului cu sclavi, extinderea drepturilor cetăţeneşti ale muncitorilor, femeilor şi ale altor minorităţi rasiale, etc. - *principiile* de bază ale statului liberal-democrat nu au putut fi îmbunătăţite. Cele două războaie mondiale ale acestui secol, revoluţiile şi prefacerile ce au decurs din ele au avut ca efect extinderea spaţială a acestor principii, astfel încât diferite zone ale civilizaţiei umane au fost aduse la acelaşi nivel cu avanposturile cele mai înaintate, iar societatea europeană şi a Americii de Nord au fost împinse în avangarda civilizaţiei pentru a-şi împlini liberalismul.

Statul care apare la sfârşitul istoriei este liberal, în măsura în

* în acest sens Kojeve se diferenţiază net de contemporanii săi germani, comentatori ai lui Ftegel, cum ar fi Herbert Marcuse, care, având mai multe afinităţi cu Mare, l-a considerat în final pe Hegel un filosof depăşit din punct de vedere istoric şi incomplet.(n. aut.)

care recunoaşte şi probează, printr-un sistem legislativ, dreptul universal al omului la libertate, şi democratic, în măsura în care există numai cu consimţământul celor guvernaţi. Pentru Kojeve, acest aşa-numit "stat omogen universal" şi-a aflat întruparea în ţările Europei Occidentale postbelice - exact în acele state flasce, prospere, dominate de automulţumire, introvertite, fără voinţă, al căror proiect major n-a dus eroismul mai departe de crearea Pieţei Comune. Lucrul era, de altfel, de presupus, pentru că istoria umană şi conflictul care o caracterizase se bazaseră pe existenţa "contradicţiilor": căutarea recunoaşterii mutuale la omul primitiv, dialectica stăpân - sclav, transformarea şi stăpânirea naturii, lupta pentru recunoaşterea universală a drepturilor şi dihotomia proletar-capitalist. în statul omogen universal însă toate contradicţiile mai importante sunt rezolvate şi toate nevoile umane satisfăcute. Nu există luptă sau conflict în legătură cu probleme "majore" şi, în consecinţă, nu este nevoie de generali sau politicieni; mai rămâne doar activitatea economică.

Viaţa lui Kojeve a fost consecventă cu învăţătura sa. Convins fiind că nu mai este nevoie nici de filosofi, pentru că Hegel (corect înţeles) atinsese deja cunoaşterea absolută, Kojeve a părăsit după război învăţământul, petrecându-şi tot restul vieţii, până la moartea sa, în 1968, într-un post de funcţionar al Comunităţii Economice Europene.

Pentru contemporanii lui Kojeve, proclamarea sfârşitului istoriei la mijlocul secolului, imediat după Al Doilea Război

* în paralel, Kojeve a identificat sfârşitul istoriei şi în "stilul de viaţă american" de după război, spre care credea că se îndreaptă şi Uniunea Sovietică.

Mondial şi la apogeul Războiului Rece, trebuie să fi părut un solipsism excentric, tipic pentru un intelectual francez. Pentru a pricepe cum a putut avea Kojeve curajul să afirme că istoria s-a încheiat, trebuie să înţelegem mai întâi sensul idealismului hegelian.

Sfârşitul istoriei?

II

PENTRU HEGEL, contradicţiile care dirijează istoria există, mai întâi de toate, pe planul conştiinţei umane, adică la nivelul ideilor - nu acele vulgare propuneri făcute de politicienii americani în campania electorală, ci idei în sensul unor vederi largi unificatoare asupra lumii, care ar putea fi mult mai bine înţelese sub numele de ideologie. în acest sens, ideologia nu se restrânge la doctrinele politice civile şi explicite pe care le asociem, de obicei, termenului, ci poate include religia, cultura şi un complex de valori morale care se regăsesc în orice societate. - Opinia lui Hegel asupra relaţiei dintre idealul şi realul lumilor materiale este deosebit de complexă, începând cu faptul că, pentru el, deosebirea dintre cele două lumi era doar aparentă. Nu a crezut niciodată că lumea reală este conformă sau că ar putea

* Notiunea a fost exprimată în celebrul aforism din prefaţa *Filosofiei istoriei,* în sensul că "tot ce este raţional este real şi tot ce este real este rational"(n. aut.).

** într-adevăr, pentru Hegel, însăşi dihotomia lume ideală - lume materială este doar aparentă şi poate fi depăşită de un subiect conştient de sine; în sistemul său. lumea materială există numai ca aspect al spiritului (n. aut.).

fi determinată să devină conformă preconceptelor ideologice ale profesorilor de filosofie într-un mod simplist,

sau că lumea "materială" nu ar putea influenţa idealul. într-adevăr, profesorul Hegel a fost îndepărtat o vreme de la munca sa, ca urmare a unui eveniment foarte material, bătălia de la Jena. Numai că, în timp ce scrisul şi gândirea lui Hegel ar fi putut fi oprite de un glonte din lumea materială, mâna de pe trăgaciul armei era motivată, la rândul ei, de ideile de libertate şi egalitate care au călăuzit Revoluţia franceză.
Pentru Hegel, orice comportament uman din lumea materială, şi, de aici, toată istoria umanităţii, îşi are originile într-un stadiu primar de conştiinţă, idee similară cu cea exprimată de John Maynard Keynes când afirmă că părerile oamenilor de afaceri provin de la economiştii şi conţopiştii academici defuncţi ai generaţiilor trecute. Această conştiinţă poate să nu fie explicită sau conştientă, asemeni doctrinelor politice moderne, ci ar putea, mai curând, lua forma religiei sau a unor simple obiceiuri culturale sau morale. Şi totuşi, *în timp,* acest domeniu al conştiinţei devine în mod necesar manifest în lumea materială, creând cu adevărat lumea materială după propria sa imagine. Conştiinţa este cauză şi nu efect şi ea se poate dezvolta autonom de lumea materială; deci subtextul real ce se regăseşte sub aparenta dezordine a evenimentelor curente este istoria ideologiei.
Idealismul lui Hegel a avut o soartă jalnică în mâinile gânditorilor ulteriori lui. Marx a inversat complet prioritatea realului în raport cu idealul, exilând întregul domeniu al conştiinţei - religia, arta, cultura, însăşi filosofia - într-o "suprastructură" determinată în întregime de modul material de producţie predominant. O altă moştenire nefericită a marxismului este tendinţa de a ne retrage în explicaţii materialiste sau utilitariste

?
ale fenomenelor politice sau istorice, alături de lipsa de disponibilitate pentru a crede în puterea autonomă a ideilor. Un exemplu recent în acest sens este lucrarea de mare succes a lui Paul Kennedy "Grandoarea şi decăderea marilor puteri" care atribuie declinul marilor puteri simplei supraextinderi economice. Evident, într-un anumit sens el are dreptate; un imperiu, a cărui economie se află abia la nivelul de subzistenţă, nu-şi poate falimenta vistieria la nesfârşit. Dar, când o societate industrială puternic productivă decide să cheltuiască 3 sau 7 la sută din produsul natural brut pentru apărare,. în loc să aloce această sumă consumului, aceasta depinde de priorităţile politice ale societăţii respective, priorităţi care, la rândul lor, sunt determinate de planul conştiinţei. înclinaţia pentru materialism în gândirea modernă este caracteristică nu numai celor de stânga, care ar putea avea simpatii marxiste, ci şi multor antimarxişti pasionaţi. într-adevăr, şcoala materialismului determinist de la *Wall Street Journal,* care neglijează importanţa ideologiei şi a culturii şi îl consideră pe om ca fiind fundamental un individ raţional care supralicitează profitul, nu se poate încadra decât la dreapta. Tocmai acest gen de individ şi goana lui după stimulente materiale sunt considerate în manualele de economie ca stând la baza vieţii economice ca atare. Un singur exemplu poate ilustra caracterul problematic al unor asemenea opinii materialiste.
* De fapt, economişti moderni, recunoscând că omul nu se comportă întotdeauna ca un realizator *de profit* maxim, afirmă existenţa funcţiei "utilităţii", utilitatea fiind orice venit sau orice alt bun care poate fi mărit la maximum: timpul liber, satisfacţia sexuală sau plăcerea de a filosofa. Faptul că acest profit trebuie înlocuit cu o valoare ca utilitatea indică puterea de convingere a perspectivei idealiste(n. aut.).
. 19

Max Weber îşi începe celebra sa carte, *Etica protestantă şi spiritul capitalismului,* remarcând performanţele economice diferite ale comunităţilor protestante şi catolice din Europa şi America, sintetizate în proverbul care spune că protestanţii mănâncă bine în timp ce catolicii dorm bine. Weber observă că, în conformitate cu orice teorie economică ce presupune omul ca realizator raţional de profit maxim, ridicarea normei muncii în acord ar mări productivitatea muncii. Numai că, în multe comunităţi ţărăneşti tradiţionale, mărirea normei muncii în acord a avut, de fapt, efectul contrar, a *scăzut* productivitatea muncii; la o normă mai mare, ţăranul, obişnuit să câştige două mărci şi jumătate pe zi. a descoperit că poate câştiga aceiaşi bani muncind mai puţin, şi aceasta pentru că îşi preţuieşte timpul liber mai mult decât venitul. Preferinţa pentru timp liber în defavoarea venitului sau pentru viaţa militară a hoplitului spartan, opusă bogăţiei negustorului atenian, sau chiar opţiunea pentru viaţa ascetică a primilor antreprenori capitalişti, nu pentru cea a tradiţionalului aristocrat tihnit, nu poate fi explicată de evoluţia impersonală a forţelor materiale. Ea provine, de cele mai multe ori, din sfera conştiinţei - a ceea ce am numit aici, global, ideologie. De aceea, o temă centrală a operei lui Weber a fost încercarea de a dovedi că, în ciuda celor afirmate de Marx, modul material de producţie, departe de a fi "baza", este el însuşi o "suprastructură" cu rădăcini în religie şi cultură, şi că, pentru a înţelege apariţia capitalismului modern şi ideea de profit, trebuie studiate antecedentele lor din sfera spiritului.
Dacă examinăm lumea contemporană, se poate vedea cât de
* Max Weber (1864-1920) important sociolog şi economist german. Studiul "Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus" a apărut în perioada 1904-1905 (n.trad.).

sărace sunt teoriile materialiste ale dezvoltării economice. Şcoala maierialist-deterministă de la *Wall Street Journal* consideră uimitorul succes economic al Asiei din ultimele decenii o dovadă a viabilităţii economiei de piaţă, subînţelegând faptul că toate societăţile se vor dezvolta asemănător acolo unde populaţia va fi lăsată să îşi urmărească liber interesele

materiale. Desigur, pieţele libere şi sistemele politice stabile sunt condiţii necesare pentru creşterea economică capitalistă. Dar este la fel de sigur că moştenirea culturală a societăţilor extrem-orientale, etica muncii, a economiilor şi a familiei, moştenirea religioasă, care, spre deosebire de Islam, nu pune restricţii anumitor forme de comportament economic, şi alte calităţi morale adânc înrădăcinate sunt la fel de importante în * explicarea performanţei ei economice. Şi totuşi ponderea intelectuală a materialismului este atât de mare, încât nici una dintre teoriile contemporane respectabile asupra dezvoltării economice nu consideră în mod serios conştiinţa şi cultura ca matrice a comportamentului economic.

IMPOSIBILITATEA de a înţelege că originile comportamentului economic se află în domeniul conştiinţei şi al culturii conduce la greşeala generală de a atribui cauze materiale unor fenomene care sunt, prin natura lor, ideale. De exemplu, în Occident, mişcările de reformă din China şi din Uniunea

* Este suficient să examinăm recentele performanţe ale imigranţilor vietnamezi în sistemul şcolar al Statelor Unite. în comparaţie cu colegii lor hispanici şi de culoare, pentru a realiza faptul că. în explicarea nu numai a comportamentului economic, dar şi a oricărui alt aspect important al vieţii, cultura şi conştiinţa sunt absolut esenţiale (n. aut.).

20

21

Sovietică sunt de obicei interpretate ca o victorie a materialului asupra idealului - adică se recunoaşte că motivele ideologice nu le pot înlocui pe cele materiale în stimularea unei economii moderne înaltproductive şi că, dacă se doreşte prosperitatea, trebuie să se apeleze la formele de bază ale propriului interes. Dar defectele profunde ale economiilor socialiste deveniseră evidente, pentru un observator atent, încă de acum treizeci sau patruzeci de ani. Atunci de ce au abandonat aceste ţări planificarea centralizată abia în 1980? Răspunsul trebuie căutat în conştiinţa elitelor şi a conducătorilor lor, care au hotărât să opteze pentru viaţa "protestantă" în bogăţie, riscând îndepărtarea de la calea "catolică" a sărăciei şi a securităţii. Această schimbare nu a devenit câtuşi de puţin inevitabilă din cauza condiţiilor materiale în care s-a aflat respectiva ţară în ajunul reformei, ci a apărut ca rezultat al victoriei unei idei asupra alteia.

Pentru Kojeve, ca pentru orice bun hegelian, înţelegerea proceselor subiacente istoriei necesită înţelegerea dezvoltărilor din domeniul conştiinţei sau al ideilor, întrucât conştiinţa este cea care în ultimă instanţă va reface lumea materială după propria sa imagine. A spune că istoria s-a încheiat în 1806 înseamnă a afirma că evoluţia ideologică a omenirii s-a sfârşit odată cu idealurile Revoluţiilor

* Eu consider că explicarea completă a originii mişcărilor de reformă din China şi Rusia este mult mai complicată decât o sugerează această formulă simplă. Reforma sovietică, de exemplu, a fost motivată în mare măsură de sentimentul *lipsei de securitate* a Moscovei în domeniul tehnologico-militar. In acelaşi timp, nici o ţară în pragul reformei nu s-a aflat într-o asemenea stare de criză *materială,* încât să poată fi prevăzute căile surprinzătoare pe care a luat-o reforma în ultimă instanţă (n. aut.).

* * încă nu este clar dacă poporul sovietic este la fel de "protestant" ca Gorbaciov şi dacă îl va urma pe acest drum (n. aut.).

22

franceze sau americane; în timp ce anumite regimuri din lumea reală pot să nu implementeze întru totul aceste idealuri, adevărul lor teoretic este absolut şi nu poate fi în nici un fel influenţat. De aceea pentru Kojeve nu contează în ce măsură conştiinţa generaţiei europene postbelice nu a fost universalizată; dacă, în fapt, dezvoltarea ideologică s-a sfârşit, statul omogen va deveni victorios de la un capăt la celălalt al lumii materiale.

Nu am nici spaţiul şi, de fapt, nici capacitatea de a apăra cu temeinicie perspectiva radical-idealistă a lui Hegel. Problema nu este dacă sistemul lui Hegel este just, ci dacă perspectiva lui poate dezvălui natura problematică a multor explicaţii materialiste pe care de cele mai multe ori le luăm drept bune. Aceasta nu pentru a nega rolul factorilor materiali ca atare. Pentru un idealist, care înţelege termenul în sensul său propriu, societatea umană poate fi construită în jurul oricărui grup de principii, neţinând seamă de relaţia lor cu lumea materială. De fapt, oamenii s-au dovedit în stare să suporte cele mai mari greutăţi materiale în numele ideilor care există doar în lumea spiritului, fie că este vorba despre divinitatea vacilor sau despre natura Sfintei Treimi.

însă, în timp ce percepţia lumii materiale este formată la om

* Politica internă a Imperiului Bizantin în vremea lui Justinian gravita în jurul conflictului dintre aşa-numiţii monofiziţi şi monoteliţi, care credeau că unitatea Sfintei Treimi era, alternativ, de natură sau de voinţă. Conflictul corespundea în oarecare măsură celui care îi opunea pe preopinenţii diferitelor echipe la curse în hipodromul bizantin şi a condus la o oarecare violenţa politică. Istoricii moderni tind să caute originile unor atari conflicte în antagonismele dintre clasele sociale sau alte categorii economice moderne, refuzând să creadă că oamenii s-ar

putea ucide între ei pentru natura Treimii (n. aut.).
de conştiinţa lui istorică asupra ei, lumea materială poate la rândul ei afecta, fără îndoială, viabilitatea unei anumite stări a conştiinţei. In mod special, abundenţa spectaculoasă a economiilor liberale avansate şi infinit de diversa cultură de consum, pe care ele o fac posibilă, par a sprijini şi, în acelaşi, tind a conserva liberalismul în sfera politicului. Vreau să evit determinismul materialist care susţine că economiile liberale produc inevitabil politici liberale, pentru că eu cred că atât economicul, cât şi politicul presupun o stare anterioară, autonomă a conştiinţei care le face posibile. Insă această stare a conştiinţei, care permite dezvoltarea liberalismului, pare a se stabiliza, aşa cum ne aşteptăm, la sfârşitul istoriei, dacă este susţinută de abundenţa unei economii moderne de piaţă liberă. Putem rezuma conţinutul statului omogen universal ca democraţie liberală în sfera politicului, combinată cu facilitarea accesului la video şi stereo în sfera economicului.
Sfârşitul istoriei?
III
AM AJUNS oare la sfârşitul istoriei? Există, cu alte cuvinte, "contradicţii" fundamentale în viaţa omului care nu pot fi rezolvate în contextul liberalismului modern, dar ar putea fi soluţionate de o structură politico-economică alternativă? Dacă acceptăm premisele idealiste lăsate deoparte până acum, trebuie să căutăm răspunsul la această întrebare în domeniul ideologiei şi conştiinţei. Scopul nostru nu este să răspundem exhaustiv tuturor atacurilor la adresa liberalismului formulate de diverşi Messîa de doi bani din întreaga lume, ci numai acelora care sunt expresia unor forţe şi mişcări sociale şi politice importante şi care fac astfel parte din istoria lumii. Pentru scopurile noastre, contează prea puţin ce gânduri ciudate trec prin mintea oamenilor din Albania sau Burkina Faso, pentru că pe noi ne interesează ceea ce se poate numi, într-un fel, moştenirea comună ideologică a omenirii.
în secolul nostru au existat două contestări principale ale liberalismului, fascismul şi comunismul. Primul a considerat slăbiciunea politică, materialismul, anomia şi lipsa de unitate a Occidentului contradicţii fundamentale ale societăţilor liberale ce puteau fi rezolvate numai de către un stat puternic care să

creeze "oameni" noi, pe baza exclusivismului naţional. Fascismul, ca ideologie vie, a fost distrus de cel de Al Doilea Război Mondial. A fost, desigur, o înfrângere la nivel material, dar a condus de asemenea la o înfrângere a ideii. Ceea ce a distrus fascismul ca idee nu a fost un reviriment moral universal împotriva lui, deoarece o mulţime de oameni erau dispuşi să susţină ideea atâta timp cât ea părea să reprezinte viitorul, ci lipsa lui de succes. După război, multora li s-a părut că fascismul german, ca şi variantele sale europene şi asiatice erau sortite autodistrugerii. Nu exista nici o cauză materială pentru ca noi mişcări fasciste să nu reapară după război şi în alte zone, cu excepţia faptului că ultranaţionalismul expansionist, promiţând nesfârşite conflicte şi ducând la înfrângeri militare dezastruoase, îşi pierduse cu totul atracţia. Ruinele cancelariei Reich-ului, ca şi bombele atomice aruncate asupra oraşelor Hiroshima şi Nagasaki au ucis această ideologie atât la nivelul conştiinţei, cât şi din punct de vedere material, iar toate mişcările protofasciste, inspirate de exemplele germane şi japoneze, de tipul mişcării peroniste din Argentina sau al Armatei Naţionale Indiene a lui Chandra Bose, după război s-au ofilit.
* Nu folosesc aici termenul "fascism" în cel mai precis sens al său, pentru că sunt perfect conştient de frecventa folosire improprie a termenului pentru denuntarea oricui s-ar afla la dreapta celui ce îl foloseşte. Aici "fascism" denumeşte orice mişcare ultranajionalistă cu pretenţii universale - universale nu cu referire la naţionalismul ei, desigur, pentru că acesta este prin definiţie exclusiv, ci legat de credinja mişcării în dreptul ei de a conduce alte popoare. In acest sens Japonia imperială ar fi calificată drept fascistă în timp ce Paraguay-ul fostului dictator Stroessner sau Republica Chile a Iui Pinochet nu. Evident că ideologiile cu adevărat fasciste nu pot fi universale în sensul marxismului sau al liberalismului, dar structura doctrinei poate fi transferată de la o ţară la alta (n. aut.).

-SAmeninţarea ideologică a celeilalte mari alternative a liberalismului, comunismul, a fost mult mai serioasă. Marx, folosind limbajul lui Hegel, a afirmat că societatea liberală conţine o contradicţie fundamentală care nu poate fi rezolvată în contextul respectiv - cea dintre capital şi muncă - iar această contradicţie a constituit din acel moment acuzaţia principală la adresa liberalismului. Numai că, în prezent, problema claselor a fost rezolvată cu succes în Occident. Aşa cum nota Kojeve (printre alţii), egalitarismul Americii moderne reprezintă în esenţă realizarea societăţii fără clase din viziunea lui Marx. Ceea ce nu înseamnă că în Statele Unite nu există oameni bogaţi şi săraci sau că prăpastia dintre ei nu s-a adâncit în ultimii ani. Dar cauzele de bază ale inegalităţii economice nu au nimic de-a face cu

structura legală şi socială a societăţii noastre, care rămâne fundamental egalitară şi moderat redistribuţionistă, şi nici cu caracteristicile culturale şi sociale ale grupurilor care o alcătuiesc, grupuri care sunt, de fapt, moştenirea istorică a condiţiilor pre-moderne. Astfel, sărăcia populaţiei de culoare din Statele Unite nu este un produs inerent al liberalismului, ci este mai curând "moştenirea sclaviei şi a rasismului" care au persistat mult timp după abolirea formală a sclaviei.
Ca urmare a dispariţiei problemei claselor, se poate afirma că astăzi, în lumea occidentală dezvoltată, atracţia pentru comunism este mai scăzută ca oricând de la finele Primului Război Mondial încoace. Faptul poate fi măsurat în mai multe feluri: în declinul continuu al numărului de membri, în rezultatele electorale slabe ale celor mai importante partide comuniste europene şi ale programelor lor făţiş revizioniste; în succesul electoral corespunzător al partidelor conservatoare din Marea Britanie şi Germania până în Statele Unite şi Japonia, care rămân constant adepte ale economiei de piaţă şi împotriva controlului statului; şi
în climatul intelectual ai cărui exponenţi "avansaţi" nu mai sunt de părere că societatea burgheză trebuie în final depăşită. Ceea ce nu înseamnă că părerile intelectualilor progresişti din ţările occidentale nu sunt în multe privinţe complet patologice. Dar cei ce cred că viitorul trebuie inevitabil să fie socialist încep să fie sau foarte bătrâni, sau foarte la marginea adevăratului discurs politic al societăţilor lor.
SE "POATE argumenta că alternativa socialistă nu a fost niciodată foarte plauzibilă pentru lumea Atlanticului de Nord şi că, în ultimele decenii, ea a fost susţinută mai ales de succesul din afara acestei zone. Dar, tocmai în lumea noneuropeană, poţi fi surprins de apariţia unor transformări ideologice majore. Cele mai remarcabile schimbări s-au petrecut, fără îndoială, în Asia. Datorită puterii şi adaptabilităţii culturilor indigene, Asia a devenit de la începutul acestui secol un câmp de bătaie pentru diferite ideologii occidentale importate. Liberalismul a fost în Asia o prezenţă foarte slabă în perioada de după Primul Război Mondial; astăzi ne este greu să ne amintim cât de întunecat părea viitorul politic al Asiei cu nu mai mult de zece-cincisprezece ani în urmă. Este greu să ne amintim, de asemenea, ce importante păreau pentru dezvoltarea politică a lumii, în ansamblu, rezultatele luptelor ideologice din Asia.
Prima alternativă asiatică la liberalism, care urma să fie definitiv înfrântă, a fost cea fascistă, reprezentată de Japonia imperială. Fascismul japonez (asemeni versiunii lui germane) a fost învins de forţa armelor americane în Războiul Pacificului, iar Japoniei i-a fost impusă democraţia de către Statele Unite victorioase. In momentul transplantării lor în Japonia, capitalismul occidental şi liberalismul politic au fost adaptate şi

transformate de japonezi în aşa fel, încât au devenit greu de recunoscut. Mulţi americani sunt acum conştienţi că organizarea industrială japoneză este foarte diferită de cea existentă în Statele Unite sau Europa şi că nu se ştie ce legătură are cu democraţia manevrarea de către Partidul Liberai Democrat de guvernământ a facţiunilor politice. Oricum, însuşi faptul că elementele esenţiale ale liberalismului economic şi politic au fost grefate cu atâta succes pe tradiţiile şi instituţiile unice japoneze garantează supravieţuirea lor pe termen lung. Mai importantă este contribuţia pe care a avut-o la rândul ei Japonia la istoria mondială prin crearea, pe urmele Statelor Unite, a unei adevărate civilizaţii de consum universale care a devenit atât un simbol, cât şî un sprijin al statului omogen universal. V. S. Naipaul , călătorind în Iranul lui Khomeini la scurt timp după revoluţie, a observat peste tot firme făcând reclamă produselor Sony, Hitachi şi JVC, a căror atracţie rămăsese, de fapt, irezistibilă şi care dovedeau cât de mincinoase erau pretenţiile regimului de a restaura un stat bazat pe legea islamica (Şariah). Dorinţa de a accede la civilizaţia de consum, creată în mare măsură de Japonia, a jucat un rol crucial în formarea şi răspândirea liberalismului

* Folosesc exemplul Japoniei'cu o oarecare prudenţă, având în vedere că, spre sfârşitul vieţii, Kojeve ajunsese la concluzia că Japonia, cu cultura sa bazată pe arte pur formale, dovedea că statul omogen universal nu era încă victorios şi că istoria probabil nu se sfârşise. Vezi ampla notă de la sfârşitul celei de-a doua ediţii a lucrării *Introduction ă la LecturedeHegel.* 462-3 (n. aut.).
** Vidiadhar Surajprasad Naipaul. scriitor de limbă engleză, născut în l'nnidad în 1932. unul dintre cei mai importanţi autori contemporani. Eseul "Among the Believers: An Islamic Journey" (Printre credincioşi: Jurnal islamic), apărut în 1981. este rezultatul călătoriei sale din Iran în Indonezia, (n.trad.).

economic în Asia, promovând în acelaşi timp şi liberalismul politic.
. Se cunoaşte deja succesul economic al celorlalte ţări de curând industrializate (NIC) din Asia care au urmat exemplul Japoniei. Ceea ce este important din punct de vedere hegelian este faptul că liberalismul politic a urmat liberalismului economic mai încet decât au sperat-o mulţi, dar, după cât se pare, inevitabil. Aceasta pune iar în lumină victoria ideii de stat omogen universal. Coreea de Sud a

devenit o societate urbanizată modernă, cu o clasă mijlocie bine educată şi în continuă creştere, care nu putea fi izolată de tendinţele generale democratice din jurul ei. în aceste condiţii, cea mai mare parte a populaţiei considera intolerabil să fie condusă de un regim militar anacronic, în timp ce Japonia, cu un avans economic de numai un deceniu, să aibă de peste patruzeci de ani instituţii parlamentare. Chiar şi fostul regim socialist din Birmania, care s-a aflat mai multe decenii într-o sumbră izolare faţă de tendinţele generale dominante ale Asiei, a fost împins anul trecut de presiuni, privind liberalizarea atât a economiei, cât şi a sistemului politic. Se spune că nenorocirile puternicului Ne Win au început în momentul în care un ofiţer superior birmanez, plecat la Singapore pentru tratament medical, a izbucnit în plâns văzând cât de mult a fost lăsată în urmă Birmania socialistă de vecinii săi, membri ai ASEAN.

ÎNSĂ PUTEREA ideii liberale ar putea părea mult mai puţin impresionantă dacă nu ar fi infectat şi cea mai vastă şi mai veche cultură din Asia, China. Simpla existenţă a Chinei comuniste a

* Newly Industrializing Country (n.trad). ** Asociaţia Ţărilor din Asia de Sud-Est (n.trad.).

---

creat polul alternativ de atracţie ideologică, devenind astfel o ameninţare la adresa liberalismului. Numai că ultimii cincisprezece ani au evidenţiat o totală discreditare a marxism-leninismului ca sistem economic. începând cu faimoasa plenară a treia a celui de-al zecelea Comitet Central din 1978, Partidul Comunist Chinez a hotărât descolectivizarea agriculturii pentru cei 800 de milioane de chinezi trăind încă la ţară. Rolul statului în agricultură a fost redus la strângerea impozitelor, în timp ce producţia bunurilor de consum a fost mărită brusc pentru a da.ţăranilor gustul pentru statul omogen universal şi, în felul acesta, imboldul la muncă. în numai cinci ani reforma a dublat producţia de cereale a Chinei şi pe parcurs i-a creat lui Deng Xiao-ping o bază politică solidă, datorită căreia a putut extinde reforma şi în alte sectoare ale economiei. Statisticile economice nu au început să ilustreze dinamismul, iniţiativa şi deschiderea evidentă a Chinei decât o dată cu reforma.

Astăzi, China nu poate fi caracterizată în nici un fel ca o democraţie liberală. în prezent, economia ei a fost transformată în economie de piaţă numai în proporţie de 20 la sută şi, ceea ce este cel mai important, continuă să fie condusă de un partid comunist autoinstituit, care nu a dat nici un semn cum că ar dori să transfere puterea. Deng nu a făcut nici una dintre promisiunile lui Gorbaciov privind democratizarea sistemului politic. Nu există nici un echivalent chinezesc al noţiunii de *glasnost.* Conducerea chineză a fost de fapt mult mai circumspectă în a-l critica pe Mao sau maoismul decât Gorbaciov în legătură cu Brejnev şi Stalin, iar regimul continuă să proslăvească marxism-leninismul şi structura sa ideologică. Dar orice persoană familiarizată cu aspectul şi comportamentul noii elite tehnologice, care conduce acum China, ştie că marxismul şi principiul ideologic nu mai sunt, de fapt, călăuze politice

Sfârşitul istoriei?

relevante şi că mentalitatea burgheză de consum a ajuns acum din urma, evenimentele din Uniunea Sovietică - originară "patrie a pentru prima oară de la revoluţie, să aibe un sens în această ţară.proletariatului mondial" - au fost ultimul cui bătut în sicriul Diversele momente de încetinire a ritmului reformei, campaniilealternativei marxist-leniniste la democraţia liberală. Trebuie să se împotriva "poluării spirituale" şi măsurile severe pentruînjeieagă clar că, în privinţa instituţiilor oficiale, în cei patru ani combaterea dizidentei politice trebuie privite mai curând ca^ când a ajuns la putere Gorbaciov, nu au intervenit prea multe ajustări tactice în procesul stăpânirii unei tranziţii politice^chimbări: pieţele libere şi mişcarea cooperatistă reprezintă doar extraordinar de dificile. Lăsând deoparte problema reformei3 mică parte a economiei sovietice, care rămâne politice în perioadai&care se pun bazele noii economii, Deng a-entralist-planificată; sistemul politic este încă dominat de reuşit să evite prăbuşirea autorităţii care a însoţit *perestroika* luiparudul Comunist care abia a început să se democratizeze pe plan Gorbaciov. Şi totuşi presiunile ideii liberale continuă să fie foartejntern şi să împartă puterea cu alte grupări; regimul continuă să puternice, în timp ce puterea economică se dezvoltă, iar economiadeclare că doreşte doar modernizarea socialismului şi că baza lui se deschide tot mai mult spre lumea exterioară. In mod obişnuitjdeologică rămâne marxism-leninismul; iar, în final, Gorbaciov peste 20.000 de studenţi chinezi studiază în S.U.A. şi în alte ţăriînfruntă o opoziţie conservatoare puternică ce ar putea reveni occidentale, majoritatea lor fiind

copii ai elitei chineze. Este greuasupra multora dintre schimbările apărute. Pe lângă asta, e greu de crezut că, odată întorşi acasă pentru a conduce, vor fi mulţumiţisă fii prea optimist în legătură cu şansele de succes ale reformelor ca ţara lor să fie singura din Asia rămasă neafectată de tendinţeîepropuse de Gorbaciov, atât în sfera economicului, cât şi a generale democratice. Demonstraţiile studenţilor din Beijing,politicului. Dar scopul meu aici nu este de a analiza evenimente izbucnite mai întâi în decembrie 1986 şi repetate cu ocazia morţiije termen scurt sau de a face preziceri politice, ci acela de a privi lui Hu-Yao-bang, au fost doar începutul unor inevitabile presiuni:endinţele de bază din sfera ideologiei şi conştiinţei. Şi în această crescânde pentru schimbări în sistemul politic. îrivinţă, este evident că s-a petrecut o transformare uluitoare.

Ceea ce este important în legătură cu China, din punctul de Emigranţi din Uniunea Sovietică povestesc că, cel puţin în vedere al istoriei lumii, nu este nici situaţia de acum a reformei,iltima generaţie, nimeni nu mai crede cu adevărat în nici chiar perspectivele ei viitoare. Problema centrală constă înnarxism-leninism, ceea ce se aplică în primul rând elitei sovietice, faptul că Republica Populară Chineză nu se mai poate comportare continuă din pur cinism să declame sloganuri marxiste, ca un far pentru forţele neliberale din toată lumea, fie că este-orupţia şi decadenţa statului sovietic din ultima perioadă a erei vorba despre gherilele dintr-o oarecare junglă asiatică, fie despre^rejnev par să aibă totuşi prea puţină importanţă, pentru că, în studenţii aparţinând claselor mijlocii din Paris. începând să mai imp ce statul însuşi refuză să pună sub semnul întrebării vreunul fie un model pentru viitorul Asiei, maoismul a devenit mai curând 'intre principiile fundamentale ce stau la baza societăţii sovietice, un anacronism, iar continentul chinez a început să fie influenţat Eternul a fost capabil să funcţioneze adecvat din pură inerţie şi de zonele coetnice - iată ironica şi decisiva victorie a Taiwanului.[2] dovedit chiar un oarecare dinamism în domeniul politicii

Oricât de importante ar fi aceste schimbări intervenite în[xie]rne şi militare. Marxism-leninismul se aseamănă cu o magică

-Sfârâitul jaoriei?

---

incantaţie care, deşi absurdă şi lipsită de sens, a fost singura baj. comună asupra căreia elita a putut cădea de acord pentru conduce societatea sovietică.

CEEA CE s-a întâmplat în cei patru ani de când Gorbaciov venit la putere constituie un asalt revoluţionar asupra instituţiile şi principiilor fundamentale ale stalinismului şi înlocuirea lor c alte principii, care nu sunt legate de liberalism în sine, dar pentr care liberalismul este singurul element de coeziune. Lucrul est mai mult decât evident în sfera economicului, unde economisi reformei, grupaţi în jurul lui Gorbaciov, au devenit cu fermita atât de radicali în sprijinul economiei de piaţă, încât unul i Nikolai Shmelev nu are nimic împotrivă sa fie comparat publici Milton Friedman. Există acum un adevărat consens în sânul şco economice sovietice dominante şi anume că planificări centralizată şi sistemul de comandă al alocaţiilor sunt cau principală a ineficientei economice şi că, pentru vindecări sistemului sovietic, el va trebui să permită luarea deciziilor i privire la investiţii, muncă şi preţuri în mod liber şi descentraliza După o perioadă iniţială de câţiva ani de confuzie ideologic aceste principii au fost, în cele din urmă, incorporate în politii prin promulgarea noilor legi privind autonomia întreprinderile a cooperativelor, iar, în sfârşit, în 1988, prin legile privind sistem de arendă şi fermele familiale. Există, desigur, destule lacul inerente în implementarea curentă a reformei, cele in importante ţinând de absenţa unei reforme complete a preţurile Dar problema nu mai este una de ordin *conceptual:* Gorbaciov adjuncţii lui par să înţeleagă destul de bine logica economica marketingului, numai că, asemeni liderilor din Lumea a Tre confruntaţi cu Fondul Monetar Internaţional, sunt speriaţi

consecinţele sociale ale tăierii subvenţiilor consumatorilor şi ale altor forme de dependenţă de sectorul de stat.

în sfera politicului, schimbările propuse în constituţia sovietică, în sistemul legislativ şi în regulamentul de partid înseamnă mult prea puţin pentru instaurarea unui stat liberal. Gorbaciov a vorbit, cu toate acestea, despfe democratizare în primul rând în cadrul problemelor interne de partid, fără să manifeste intenţia de a curma monopolul partidului comunist asupra puterii; de fapt, reforma politică încearcă să legitimeze şi astfel să întărească supremaţia Partidului Comunist al Uniunii

Sovietice. Cu toate acestea, principiile generale care stau la baza multora dintre reforme - ideea ca "oamenii" să fie cu adevărat răspunzători de propriile lor treburi, ca organele politice superioare să răspundă în faţa celor inferioare şi nu invers, ca domnia legii să prevaleze asupra acţiunilor poliţieneşti arbitrare prin separarea puterilor şi o justiţie independentă, că trebuie să existe o protecţie legală a drepturilor de proprietate, ca şi necesitatea discutării deschise a problemelor publice şi dreptul la dezacord public, ca sovietele să aibă puterea unui forum la care să poată participa întregul popor sovietic şi să existe o cultură politică mai tolerantă şi pluralistă - au apărut dintr-o sursă fundamental străină tradiţiei marxist-leniniste a Uniunii Sovietice, chiar dacă sunt incomplet articulate şi slab implementate în practică.

Chiar repetatele aserţiuni ale lui Gorbaciov, cum că el ar încerca doar să restaureze sensul originar al leninismului, sunt un fel de limbaj dublu orwellian. Gorbaciov şi aliaţii lui au susţinut

Oricum, lucrul nu este valabil în Polonia şi Ungaria, ale căror partide comuniste s-au orientat cu adevărat spre împărţirea puterii şi pluralism (n. aut.).

cu tărie că democraţia din sânul partidului este, într-un fel, esenţa leninismului şi că diversele practici liberale, cum ar fi dezbaterile publice, alegerile prin vot secret şi domnia legii, sunt fiecare părţi ale moştenirii leniniste, corupte abia mai târziu de către Stalin. însă cum aproape oricine poate părea bun în comparaţie cu Stalin, trasarea unei linii atât de dure între Lenin şi succesorul său poate fi pusă sub semnul îndoielii. La Lenin, esenţa centralismului democratic este chiar centralismul, nu democraţia; adică dictatura rigidă, monolitică şi disciplinată a avangardei organizate ierarhic a partidului comunist, vorbind în numele *demos-ul* ui. Toată polemica pi ină de răutate a lui Lenin împotriva lui Karl Kautsky, Roşa Luxemburg şi a altor diverşi rivali menşevici şi social-democraţi, ca să nu mai amintim dispreţul lui pentru "legalitatea burgheză" şi libertăţi, este centrată pe convingerea lui profundă că o revoluţie nu poate fi făcută cu succes de o organizaţie condusă în mod democratic.

* Pretenţia susţinută de Gorbaciov, că încearcă revenirea la adevăratul Lenin, este foarte uşor de înţeles: după completa denunţare a stalinismului şi a brejnevismului ca stând la rădăcina situaţiei grele în care se află azi Uniunea Sovietică, el a avut nevoie de un anumit moment din istoria sovietică pe care să sprijine legitimitatea menţinerii în continuare la conducere a partidului comunist. însă problemele tactice ale lui Gorbaciov n-ar trebui să ne împiedice să ne dăm seama că principiile democratizării şi descentralizării enunţate de el atât în sfera economicului, cât şi în cea a politicului, sunt adânc subversive la adresa preceptelor fundamentale ale marxismului şi leninismului, într-adevăr, dacă ar intra în vigoare majoritatea prezentelor propuneri de reforme economice, este greu de crezut că economia sovietică ar rămâne mai socialistă decât economiile altor state occidentale cu mari sectoare publice.

în prezent, Uniunea Sovietică nu poate fi considerată o ţară liberală sau democratică şi nici nu cred că este de presupus ca *perestroika* să reuşească în asemenea măsură, încât să se pună problema unei atari definiţii în viitorul apropiat. însă la sfârşitul istoriei nu este obligatoriu ca toate societăţile să devină societăţi liberale de succes, ci doar ca ele să înceteze să mai aibă pretenţii ideologice, susţinând că reprezintă forme de societate umană diferite şi superioare. în acest sens cred că în Uniunea Sovietică s-a întâmplat în ultimii ani ceva foarte important: critjcile sistemului sovietic, permise de Gorbaciov, au fost atât'de ample şi de devastatoare, încât au rămas prea puţine şanse pentru o simplă întoarcere la stalinism sau brejnevism. Gorbaciov a dat voie în sfârşit oamenilor să spună ceea ce înţeleseseră, în taină, de mai mulţi ani, şi anume că incantaţiile magice ale marxism-leninismului sunt un nonsens, că socialismul sovietic nu este superior în nici un fel Occidentului, ci că de fapt el este un eşec monumental. Opoziţia conservatoare din Uniunea Sovietică, formată atât din simpli muncitori speriaţi de şomaj şi inflaţie, cât şi din activişti de partid care se tem că îşi vor pierde slujbele şi privilegiile, nu se ascunde şi ar putea deveni suficient de puternică pentru a-l îndepărta în câţiva ani pe Gorbaciov. însă ambele grupuri doresc tradiţie, ordine şi autoritate; ele nu manifestă un ataşament profund faţă de marxism-leninism, cu excepţia faptului că au investit în el o mare parte a vieţii lor. Pentru ca după acţiunea demolatoare a lui Gobaciov în Uniunea Sovietică să fie instaurată autoritatea este nevoie de fundamentul unei ideologii noi şi viguroase care nu se zăreşte încă la orizont.

Faptul este adevărat mai ales în legătură cu principalul politician conservator sovietic, fostul secretar Ygor Ligaciov. care a recunoscut public multe dintre defectele profunde ale perioadei Brejnev (n. aut.).

DACĂ ADMITEM pentru moment că ameninţările fasciste şi comuniste la adresa liberalismului au dispărut, ne punem întrebarea: mai există oare şi alţi adversari ideologici? Sau, să o luăm altfel, există în societatea liberală contradicţii, dincolo de cele de clasă, care să nu fie rezolvabile? Se evidenţiază două posibilităţi, cea a religiei şi a naţionalismului.
în ultimii ani, a putut fi pe larg observată creşterea fundamentalismului religios în cadrul tradiţiilor creştine, iudaice şi musulmane. Ai putea fi tentat să crezi că această renaştere a religiilor se datorează într-un fel unei nefericiri generale, cauzate de impersonalitatea şi lipsa de conţinut spiritual ale societăţilor de consum liberale. însă, în timp ce lipsa de conţinut a liberalismului este cu siguranţă un defect în materie de* ideologie - într-adevăr o lacună care poate fi observată şi fără perspectiva religiei - nu este deloc sigur că el ar putea fi remediat prin politică. în sine, liberalismul modern a fost, din punct de vedere istoric, o consecinţă a slăbiciunii societăţilor bazate pe religie care, neputându-se pune de acord asupra naturii unei vieţi bune, nu au reuşit să furnizeze nici măcar premisele minime ale păcii şi stabilităţii. în lumea contemporană numai Islamul a oferit un stat teocratic ca alternativă politică a liberalismului şi comunismului. Dar doctrina nu este deloc atractivă pentru nemusulmani şi este greu de crezut că mişcarea va avea vreodată o semnificaţie universală. Alte impulsuri religioase, mai puţin

* Mă gândesc în mod special la Rousseau şi la tradijia filosofică occidentală decurgând din el, cel care a criticat acerb liberalismul lui Lock şi ale lui Hobbes, deşi liberalismul poate fi criticat şi de pe poziţiile filosofiei politice clasice (n. aut.).

organizate, au fost satisfăcute cu succes în sfera vieţii personale, ceea ce este permis în societăţile liberale.
Cealaltă "contradicţie" majoră, potenţial de nerezolvat de către liberalism, este cea impusă de naţionalism şi alte forme de conştiinţă rasială şi etnică. Este foarte adevărat că în mare măsură conflictele de după bătălia de la Jena şi-au avut originile în naţionalism. Două catastrofale războaie mondiale din acest secol au fost generate, în diverse feluri, de naţionalismul lumii dezvoltate şi, dacă în Europa postbelică aceste pasiuni s-au estompat într-o oarecare măsură, ele sunt foarte puternice în Lumea a Treia. Din punct de vedere istoric, naţionalismul s-a constituit într-o ameninţare la adresa liberalismului în Germania şi continuă să existe în zone izolate ale Europei "postistorice" ca Irlanda de Nord.
însă nu este deloc sigur că naţionalismul reprezintă o contradicţie ireconciliabilă în inima liberalismului. în primul rând, naţionalismul nu este un fenomen unic, ci un mănunchi de fenomene, mergând de la dulcea nostalgie culturală până la doctrina bine organizată şi elaborat articulată a naţional-socialismului. Doar naţionalismul sistematic din ultima categorie poate fi calificat ca ideologie formală la nivelul liberalismului sau comunismului. Marea majoritate a mişcărilor naţionaliste din toată lumea nu au un program politic deasupra dorinţei negative de independenţă *faţă de* un alt grup de oameni \i nu oferă nimic în genul unui program cuprinzător pentru o organizare socio-economică. Ca atare, ele sunt compatibile cu doctrine şi ideologii care oferă asemenea programe. în timp ce ele pot constitui o sursă de conflicte pentru societăţile liberale, conflictul respectiv nu provine atât din liberalismul însuşi, cât din faptul că liberalismul respectiv este incomplet. Cu siguranţă că o mare parte din tensiunea etnică şi naţionalistă a lumii poate fi
38
39

explicată prin faptul că o serie de oameni sunt obligaţi să trăiasq în sisteme politice nereprezentative, pe care nu le vor.
Deoarece în societăţile liberale este imposibil de exclus apariţia subită a unor noi ideologii sau a contradicţiile neidentificate anterior, pare să se confirme faptul că, în lumea ds azi, principiile fundamentale ale organizării socio-politice nu at avansat enorm faţă de anul 1806. Multe dintre războaiele şj revoluţiile care au avut loc din acel moment au fost făcute îi numele unor ideologii care se pretindeau mai avansate decâi liberalismul, însă ale căror pretenţii au fost în final demascate dţ istorie. între timp, ele au contribuit la răspândirea statului omogen universal, ajungându-se la faza în care acesta ar putea avea un efect semnificativ asupra caracterului general al relaţiilor internaţionale.

CARE SUNT implicaţiile sfârşitului istoriei în relaţiile internaţionale? Evident că cea mai mare parte a Lumii a Treia rămâne încă adânc împotmolită în istorie şi va fi mulţi ani de acum încolo un teren de conflicte. Dar să ne concentrăm atenţia deocamdată asupra statelor mai mari şi mai bine dezvoltate, care de fapt sunt şi responsabile de cea mai mare parte a politicii mondiale. Rusia şi China nu par a se putea alătura, în viitorul previzibil, naţiunilor dezvoltate ale Occidentului ca societăţi liberale. Să presupunem însă, pentru o clipă, că marxism-leninismul încetează a mai fi un factor conducător al politicii externe a acestor state - o perspectivă care, dacă nu este încă actuală, cel puţin a devenit în ultimii ani o adevărată posibilitate. Cum se vor deosebi, într-o asemenea conjunctură posibilă, caracteristicile generale ale lumii dezideologizate de cele cu care suntem familiarizaţi?
Cel mai simplu răspuns este - nu prea mult. Pentru că există o credinţă extrem de răspândită printre observatorii relaţiilor internaţionale că, sub coaja ideologiei, se află un miez tare, reprezentând un puternic interes naţional care garantează un foarte înalt nivel de competitivitate şi conflict între naţiuni, într-adevăr, potrivit teoriei unei şcoli populare la nivel academic
41

în materie de teoria relaţiilor internaţionale, în sistemul internaţional persistă conflictul ca atare, iar pentru a înţelege perspectivele conflictului trebuie mai curând examinată forma sistemului - de exemplu dacă este bipolar sau multipolar - decât caracterul specific al naţiunilor şi regimurilor care îl constituie. Această şcoală aplică relaţiilor internaţionale concepţia hobbesiană asupra politicii şi presupune că agresiunea şi insecuritatea sunt mai curând caracteristici universale ale societăţilor umane decât produsul unor circumstanţe istorice specifice.
Cei care împărtăşesc această concepţie iau drept model al unei societăţi contemporane dezideologizate relaţiile care au existat între participanţii la echilibrul de forţe din secolul XIX european. De exemplu, Charles Krauthammer a explicat recent că, dacă în urma reformelor lui Gorbaciov, U.R.S.S. s-a rupt de ideologia marxist-leninistă, aceasta este o întoarcere la Rusia imperială a secolului XIX . Deşi, în comparaţie cu ameninţarea Rusiei comuniste, această perspectivă îl face să se simtă mai liniştit, el presupune în continuare că în sistemul internaţional va persista un nivel apreciabil de competiţie şi conflict, în acelaşi fel în care s-au petrecut lucrurile în secolul trecut cu Rusia şi Marea Britanie sau cu Germania din epoca lui Wilhelm. Un asemenea punct de vedere convine acelora care admit că în Uniunea Sovietică s-a petrecut o schimbare majoră, însă nu vor să-şi asume responsabilitatea de a recomanda o redirecţionare politică radicală, implicită într-un asemenea context. Este oare acesta un adevăr?
De fapt, definirea ideologiei ca suprastructură determinată de
* Vezi articolul său, "Dincolo de Războiul Rece", *New Republic,* decembrie, 1988 (n. aut.).

---

stratul de interese permanente ale unei mari puteri este o opunere cu totul îndoielnică. Aceasta pentru că modul în care fiecare stat îşi defineşte interesul naţional nu este universal, ci se sprijină pe o bază ideologică anterioară de un anumit gen, în acelaşi fel în care comportamentul economic este determinat de un stadiu anterior al conştiinţei. în secolul nostru, au existat state care au adoptat doctrine complex articulate, cu programe de politică externă explicite care să legitimeze expansionismul, aşa cum s-a întâmplat cu marxism-leninismul sau naţional-socialismul.
EXPANSIONISMUL şi comportamentul competitiv al statelor europene din secolul XIX s-au sprijinit pe o bază nu mai puţin ideologică; numai că ideologia care le-a condus nu a fost la fel de explicită ca doctrinele secolului XX. Cele mai "liberale" societăţi europene au fost într-atât de neliberale, încât au crezut în legitimitatea imperialismului, adică în dreptul unei naţiuni de a conduce alte naţiuni fără a lua în considerare dorinţele celor conduşi. Justificarea imperialismului a variat de la o naţiune la alta, de la credinţa dură în legitimitatea forţei, mai ales când ea se aplica noneuropenilor, la Datoria Omului Alb, la misiunile de creştinare europene şi la dorinţa de a da oamenilor de culoare acces la cultura lui Rabelais şi Moliere. Oricare ar fi fost baza ideologică specifică, fiecare ţară "dezvoltată" a crezut în acceptabilitatea ideii că civilizaţiile dezvoltate trebuie să le conducă pe cele mai puţin dezvoltate - aici putând fi inclusă, în mod întâmplător, şi poziţia Statelor Unite faţă de Filipine. Acest fapt a dus, în ultima jumătate a secolului, la o pură creştere teritorială şi a jucat un rol destul de important în provocarea tarelui război.
42
43

Mlădiţa radicală şi diformă a imperialismului secolului *Xl* de pe faţa pământului, între statele participante la O.E.C.D. * s-ar a fost fascismul german, ideologie care justifica dreptu; reafirma comportamentul competitiv "natural". Adică: Germaniei de a conduce nu numai popoarele noneuropene, cj Germania Occidentală şi Franţa se vor înarma una împotriva *toate* popoarele nongermane. Retrospectiv, Hitler ar pute$_5$ alteia, aşa cum au făcut-o în jurul anului 1930; Australia şi părea doar o cale patologică pe traseul general al dezvoltării Noua Zeelanda vor trimite consilieri militari pentru a-şi bloca europene; o dată cu înfrângerea sa sângeroasă, legitimitatea reciproc înaintarea în Africa; iar graniţa americano-canadiană oricărei expansiuni teritoriale a fost complet discreditată.' va fi fortificată. O asemenea perspectivă este, fără îndoială, După Al-Doilea Război Mondial, naţionalismului european i rizibilă; în lipsa ideologiei marxist-leniniste vom ajunge mai s-au smuls colţii, rămânând fără nici o relevanţă în politica curând în postura de martori ai procesului de "Common externă, ceea ce a făcut, în consecinţă, ca modelul de Marketisation" a politicii mondiale, decât la dezintegrarea comportament al marii puteri din secolul XIX să devină un Comunităţii Economice Europene într-o competitivitate de serios anacronism. Cea mai extremă formă de naţionalism, pe *ip^{ul} secolului al XlX-lea. într-adevăr, experienţele noastre care a experimentat-o după 1945 vreun stat european comune cu statele europene pe probleme cum ar fi terorismul occidental, a fost gaullismul, a cărui autoafirmare a fost în mare$^{sau\ Lil}$V^{a}< dovedesc că ele ne-au luat-o mult înainte în direcţia măsură limitată la domeniul neplăcerilor politice şi al culturii, ^{ne}g^{ării} legitimităţii folosirii forţei în politica internaţională, în porţiunea de lume care a atins sfârşitul istoriei, viaţa^{cmar} S$^{1\ in}$ autoapărare.

internaţională este mult mai preocupată de economie decât de ^{A} presupune automat că Rusia, dezbrăcată de ideologia ei politică sau strategie. expansionistă comunistă, va relua totul de la momentul în care

Statele dezvoltate din Occident continuă să-şi menţină$^{au\ ,ăsa}$t-° î^{ari}' înaintea Revoluţiei bolşevice este cel puţin structurile de apărare, iar în perioada postbelică s-au întrecu!^{ciudat}- î" $^{acest\ fel}$ s"^{a}r putea presupune că între timp evoluţia în a avea cât mai multă influenţă pentru a face faţă ameninţării ^{con}5^{tiin}i^{ei} umane s-a oprit şi că sovietele, în timp ce vor comuniste. Desigur că un asemenea comportament a fost înjelege şi adopta idei moderne din domeniul economiei, se vor determinat de ameninţări externe, venind de la state care ^{înt}°arce la idei de politică externă ieşite de un secol din modă posedă teorii expansioniste făţişe, şi n-ar fi existai în absenta$^{pentru\ tot\ restul}$ Europei. Nimic de acest fel nu s-a întâmplat în lor. Dacă luăm în serios teoria "neorealistă", ar trebui sâ$^{China\ du}$P$^{ă\ ce\ â}$^ a început procesul de reformă, presupunem că, în cazul dispariţiei Rusiei şi $_{C}$hinei^{Com}P^{etilivitatea}S^{ie}xpansionismuI Chinei pe scena mondială au

* După război, puterilor europene coloniale (de exemplu Franţa) le-au O.E.C.D. - Organizaţia pentru Cooperare şi Dezvoltare Econoníică de

trebuit mai mulţi ani pentru a recunoaşte ilegitimitatea imperiilor lor: însă ^ ^{lan}S^{ă} Consiliul Europei (n.trad.).

decolonizarea a fost consecinţa inevitabilă a victoriei aliaţilor, victorie bazată Sintagmă intraductibilă compusă prin suprapunerea celei de"Common

pe promisiunea restaurării libertăţilor democratice (n. aut.). Market"(Piaţa Comună) cu termenul de marketing (n.trad.).

dispărut de fapt: Beijing nu mai sponsorizează rebeliuni marxiste şi nici nu mai încearcă să îşi cultive influenţa asupra unor ţări africane îndepărtate, aşa cum a făcut în anii 1960. Ceea ce nu înseamnă că în politica externă chineză nu există aspecte supărătoare, cum ar fi nesăbuita vânzare a tehnologiei rachetelor balistice către Orientul Mijlociu; Republica Populară Chineză continuă să manifeste acelaşi comportament de mare putere, sponsorizându-i pe khmerii roşii împotriva Vietnamului. Primul fapt ar putea fi explicat de motive comerciale, iar al doilea este un vestigiu al vechilor rivalităţi pe baze ideologice. Noua Chină seamănă mai curând cu Franţa gaullistă decât cu Germania de dinainte de Primul Război Mondial.

Adevărata problemă a viitorului o reprezintă, de fapt, măsura în care elitele sovietice au asimilat conştiinţa statului omogen universal care este Europa de după Hitler. Dini scrierile lor şi din contactele mele personale, trag concluzia că, fără îndoială, intelectualitatea sovietică liberală adunată în jurul lui Gorbaciov a ajuns la ideea sfârşitului istoriei uimitor de repede şi aceasta, în mare măsură, datorită contactelor pe care le-a avut cu civilizaţia europeană mai largă din jurul lor, încă din perioada Brejnev. "Noua gândire politică" - titlu general sub care se înscriu opiniile elitei sovietice - descrie o lume dominată de preocupări economice, în care nu există motive ideologice pentru conflicte majore între naţiuni şi îi care, în consecinţă, folosirea forţei militare are şi mai puţină legitimitate. Aşa cum declara

ministrul de externe Shevarnadze la mijlocul anului 1988:
Luptă între două sisteme opuse nu mai este în zilele noastre a tendinţă determinantă. în etapa actuală, priceperea de a produci bunăstare materială într-un ritm accelerat, pe baza ştiinţei di vârf, a tehnicii şi a tehnologiei de înalt nivel, distribuirea corect»
46

[a] acesteia, restaurarea şi protejarea prin eforturi comune a resurselor necesare supravieţuirii omenirii, au dobândit o importanţă decisivă.
Totuşi conştiinţa postistorică reprezentată de "noua gândire" este doar un posibil viitor pentru Uniunea Sovietică. A existat întotdeauna în Uniunea Sovietică un curent puternic de şovinism rus, curent care o dată cu *glasnost* şi-a găsit o expresie mai liberă. Ar putea deveni posibilă, pentru o vreme, o întoarcere la marxism-leninismul tradiţional, ca element de coeziune pentru cei ce vor să restaureze autoritatea distrusă de Gorbaciov. Dar, ca şi în Polonia, marxism-leninismul este mort ca ideologie mobilizatoare; sub drapelul lui oamenii nu pot fi făcuţi să lucreze mai mult, iar aderenţii lui şi-au pierdut încrederea în sine. Spre deosebire de propagatorii marxism-leninismului tradiţional, ultranaţionaliştii din U.R.S.S. cred cu pasiune în cauza lor slavofilă şi pot da impresia că alternativa fascistă nu a fost epuizată.
Deci Uniunea Sovietică a ajuns la o răscruce: poate să pornească pe drumul marcat de Europa Occidentală cu patruzeci şi cinci de ani în urmă, drum urmat de cea mai mare parte a Asiei, sau, realizându-şi propria unicitate, să rămână împotmolită în istorie. Pentru noi va fi extrem de importantă alegerea pe care o va face, datorită dimensiunilor şi forţei ei militare. Această putere va continua să ne preocupe, încetinind conştientizarea faptului că noi am trecut deja de partea cealaltă a istoriei.
* *VestnikMiniswrstva Inostrannikh DelS.S.S.R* no.15 (August 1988), 27 -46. "Noua gândire" este destinată fără îndoială unor scopuri propagandistice pentru convingerea Occidentului de bunele intenţii sovietice. In acelaşi timp, însă o bună propagandă nu înseamnă că cei ce o formulează nu iau în serios multe dintre ideile ei (n. aut.).
V
DISPARIŢIA marxism-leninismului, mai întâi din China şi apoi din Uniunea Sovietică, va însemna moartea lui ca ideologie vie, semnificativă pentru istoria mondială. Chiar dacă în zone ca Managua, Pyongyang sau Cambridge, Massachusetts, vor mai rămâne câţiva adepţi convinşi, faptul că nu mai există nici un stat mare în care el să fie o preocupare activă subminează complet pretenţiile lui de a fi în avangarda istoriei omenirii. Iar moartea acestei ideologii înseamnă creşterea procesului de "Common Marketisation" în relaţiile internaţionale şi diminuarea probabilităţii de.mari conflicte între state.
Toate acestea nu implică în nici un caz sfârşitul conflictelor internaţionale *per se.* Căci din acel moment lumea va fi împărţită între o parte care a fost istorică şi o alta care a fost postistorică. Conflictul între statele care se mai află încă în istorie şi între aceste state şi cele care au atins sfârşitul istoriei va mai fi încă posibil. Va mai exista un nivel înalt, şi poate în creştere, de violenţă etnică şi naţionalistă, deoarece acestea sunt impulsuri încă neepuizate, chiar pe porţiuni din lumea postistorică. Palestinienii şi kurzii, populaţia sikh şi tamilii, irlandezii catolici şi valonii, armenii şi azerii vor continua să aibă revendicări nerezolvate. Ceea ce înseamnă că terorismul şi războaiele de liberare naţională vor continua să fie un punct important pe agenda internaţională. Dar un conflict la scară mare trebuie să aplice state mari, prinse încă în angrenajul istoriei, state care acum par să iasă din scenă.
Sfârşitul istoriei va fi o epocă foarte tristă. Lupta pentru recunoaştere, voinţa de a-ţi risca viaţa pentru un ideal pur abstract, lupta ideologică mondială care a pus în lumină îndrăzneala, curajul, imaginaţia şi idealismul vor fi înlocuite de calculul economic, de nesfârşita rezolvare a problemelor tehnice, de preocupări legate de mediu şi de satisfacerea cererilor sofisticate ale consumatorului. în perioada postistorică nu va mai exista nici artă, nici filosof ie, ci doar o, îngrijire perpetuă a muzeului istoriei umane. Simt în mine şi văd la cei din jurul meu o puternică nostalgie pentru timpurile în care istoria exista. O asemenea nostalgie va continua de fapt să alimenteze, pentru o bună bucată de vreme, concurenţa şi conflictul, chiar şi în lumea postistorică. Deşi recunosc că procesul este inevitabil, am pentru civilizaţia creată în Europa după 1945, cu prelungirile ei atlantice şi asiatice, cele mai contradictorii sentimente. Poate că tocmai această perspectivă a secolelor de plictiseală de Ia sfârşitul istoriei va face istoria să înceapă din nou.

REPLICI LA FUKUYAMA

Editorii revistei *The National Interest* au invitat şase comentatori, reprezentând diverse discipline şi puncte de vedere, să îşi expună opiniile despre "Sfârşitul Istoriei?".

^1

Francis Fukuyama_____

*ALLANBLOOM**

*

CURAJOSUL şi strălucitorul articol al lui Fukuyama, articol care în mod sigur nu reprezintă ultimul lui cuvânt, este o primă afirmaţie într-o discuţie extrem de importantă pentru noi, credincioşii apărători ai alianţei occidentale. Acum, când se pare că am câştigat, ce suntem şi ce urmează să facem? Această strălucită victorie, dacă este într-adevăr o victorie, este cea mai nobilă realizare a democraţiei, un miracol de fermitate din partea alianţei unor guverne populare, cu autorităţi divizate şi conduceri schimbătoare, după o perioadă de peste cincizeci de ani. Mai mult decât atât, aceasta este victoria dreptăţii, a libertăţii asupra tiraniei, este mobilizarea tuturor bărbaţilor şi femeilor butii şi cu judecată. Niciodată în istoria problemelor umane teoria nu a dominat în asemenea măsură practica, dezvăluind monotonia ridicării şi căderii fără sens a marilor puteri. Aşa cum pune în evidenţă Fukuyama, *ideile* de libertate şi egalitate sunt cele care au animat Occidentul şi care au învins, convingând aproape toate naţiunile de justeţea lor, distrugând bazele intelectuale şi politice

* Allan Bloom este profesor în cadrul Comitetului pentru Gândire Socială de la Universitatea din Chicago.

ale concepţiilor alternative despre justiţie. Provocările la adresa Occidentului venite din partea fascismului şi a comunismului au fost şi ele *idei* formulate pentru a se opune succesului întrupării istorice a principiilor Iluminismului care au străbătut lumea după Revoluţiile americană şi franceză. Atât fascismul, cât şi comunismul au fost duşmani ai "burghezului" *(bourgeois),* descriere deloc flatantă a cetăţeanului democraţiei liberale moderne. Faptul că Fukuyama respinge diversele definiţii reducţioniste, cum ar fi determinismul economic şi politica de forţă, sau lupta împotriva acestei duble ameninţări este pe deplin justificat. Şi aceasta nu pentru că asemenea definiţii sunt ruşinoase, răpind faptelor umane gloria şi libertatea. Motivul este că ele nu pot descrie fenomenele cu acurateţe, fiind obligate să le deformeze pentru a le include în tipare rigide.

Aceşti patruzeci de ani de opoziţie la fascism şi comunism ne-au furnizat ţeluri morale şi politice clare, care au fost însă ţeluri negative. Ne-am orientat în funcţie de răul căruia îi făceam faţă, rău care a scos la iveală tot ce era mai bun în noi. Ameninţarea din afară ne-a disciplinat interior, protejându-ne în acelaşi timp de reflecţii prea depresive în ceea ce ne priveşte. Natura globală a conflictelor în care eram angajaţi a imprimat lumii o uniformitate fără precedent. Era vorba de liberalism - şi de nimic altceva. Adevăratul dezastru al Dreptei şi al Stângii antiliberale a fost în general interpretat ca o infirmare a teoriilor care le-au sprijinit şi justificat.

Acum, pariurile sunt făcute. Privirea retrospectivă asupra noastră înşine, recomandată de Fukuyama, pare să nu fie pe deplin satisfăcătoare. Se pare că lumea a devenit sigură din motive ce ţin de economia de piaţă şi că ne îndreptăm spre o piaţă comună generală, singura ţintă care poate călăuzi nevoile

trupeşti şi capriciile oamenilor. Lumea a fost demistificată, iar la sfârşitul istoriei se dovedeşte că toate luptele, toate chemările înalte şi miturile au slujit doar la satisfacerea nevoilor animalităţii originare a omului. Mai mult decât atât, pierzându-ne polul negativ de orientare, ne putem aştepta la o abundentă înflorire a revendicărilor pozitive, eliberate de sobrietatea Războiului Rece şi reflectând reziduurile iraţionale ale năzuinţelor umane. Vor apărea mişcări făcând agitaţie pentru desăvârşirea proiectului de egalitate, în toate modurile posibile şi imposibile. In numele unor chemări superioare îşi vor face auzit glasul religia şi naţionalismul.

Decizia lui Kojeve de a-şi petrece ca birocrat orele în care nu făcea filosofie, pregătind bazele Pieţei Comune, a reprezentat replica lui la atmosfera de disperare existenţială, atât de la modă în Franţa de după război. Spunea că vrea să restabilească Imperiul Roman, numai că de data aceasta ţelul lui va fi o echipă multinaţională de fotbal. După opinia lui, omul serios urma să se adapteze la vulgarităţile care în mod obligatoriu vor însoţi plicticoasa îndeletnicire de a da fiecăruia în mod egal şi de a suprima anomaliile generate de naţiune, clasă, sex şi religie. Existenţa Uniunii Sovietice, care, conform lui Kojeve, îşi declara intenţia de a înfiinţa statul omogen universal, obliga Occidentul să actualizeze promisiunea similară conţinută în principiile sale. Toate snobismele - aşa descria el diferitele reacţii împotriva ideii de egalitate - se stinseseră. Era o mişcare universală. Ştiinţele naturale şi politice din

Occident cuceriseră lumea neoccidentală şi numai nostalgia Occidentului era cea care mai dorea păstrarea culturilor vechi, adânc înrădăcinate, pe care propriii reprezentanţi nu le mai doreau. Motivele acestor culturi dispăruseră în lumina raţiunii.
Mai trebuie subliniat că pentru Kojeve, şi pentru Hegel în concepţia lui Kojeve, ne aflam la sfârşitul istoriei pentru că raţiunea învinsese, iar realul devenise raţional. Dialectica lui Socrate atinsese un sfârşit istoric (în ambele sensuri ale sfârşitului, final şi perfect) pentru că şi ultimele contradicţii fuseseră rezolvate. Tot ce stătea în calea recunoaşterii reciproce a demnităţii oamenilor, ca oameni de totdeauna şi de pretutindeni, fusese respins şi îngropat de istorie, adică revendicările suprarafionale ale religiei, naţiunii, familiei, clasei şi rasei. Pentru întâia dată în istorie nu mai existau contradicţii între raţiune şi îndatoririle şi loialitatea noastră, în felul acesta lumea era acum o sărbătoare a raţiunii, nu a credinţei. Ceea ce iniţial fusese un proiect al Iluminismului devenise, prin intermediul istoriei, parte a existenţei. Adeptul istoricismului, care este şi raţionalist, trebuie să susţină ideea că există un sfârşit al istoriei, pentru că, în caz contrar, nu poate exista cunoaştere şi orice principiu, orice sistem de referinţe, ar fi perisabil şi schimbător, inclusiv istoricismul. Sfârşitul istoriei este atât o necesitate filosofică, precum şi o desăvârşire politică, fiecare domeniu sprijinindu-se pe celălalt şi întărindu-1. Este atins ţelul filosofiei, înţelepciunea, şi, în acelaşi timp, cel al politicului, libertatea şi egalitatea. Există totuşi în gândirea lui Kojeve şi elemente legate de sfârşitul istoriei cărora Fukuyama nu le dă suficientă greutate. Ceea ce este bun în sfârşitul istoriei, iar la Kojeve acesta este un lucru bun, constă în posibilitatea filosofării fără constrângeri *şi* în recunoaşterea morală a tuturor fiinţelor umane ca finalităţi în sine. Prezentarea lui Fukuyama pune accentul pe uniformitatea cenuşie a vieţii din lumea "postistorică". El spune "Sfârşitul istoriei va fi o epocă foarte tristă" şi ajunge aproape la presupunerea că se va revolta
împotriva ei pentru a face istoria să înceapă din nou. Consideră satisfacţiile prezentate de Kojeve meschine, atât de meschine, încât nici nu le menţionează. Oricum, aşa cum ar spune Kojeve, revolta împotriva istoriei nu este criminală, ci nebunească. A te revolta împotriva ei înseamnă a te revolta împotriva raţiunii, ceea ce nu poate face nici un om înţelept.
Desigur, Fukuyama se îndoieşte că aceste satisfacţii sunt atât de reale, pe cât afirmă Kojeve. Dacă înţelepciunea, bufniţa Minervei, zboară în amurg, aşa cum scrie Hegel, nu este oare evident că sfârşitul istoriei este o noapte? Oare atingerea înţelepciunii nu înseamnă sfârşitul gândirii filosofice? Iar pacea şi reciprocitatea pieţei sunt ele într-adevăr morale sau este vorba doar de liniştea turmei? Oare gândirea lui Kojeve, pe linia lui Hegel şi Marx, cea mai profundă gândire de pe această poziţie, nu duce la respingerea pretenţiei că sfârşitul ar fi o culme şi că ar exista o posibilitate ca realitatea să devină vreodată raţională?
Sursa îndoielilor lui Fukuyama privind virtuţiile sfârşitului istoriei este chiar Kojeve. In ultimele lui scrieri se poate discerne adeseori faptul că filosoful începuse să creadă că suntem martorii trivializării finale a omului şi a reintrării lui în ordinea animală. Aceste scrieri sunt foarte spirituale, dar ele te fac să îţi pui întrebarea dacă autorul are dreptul la asemenea afirmaţii. Nota despre Japonia, inserată în ediţia a doua a lucrării *Introducere la lectura lui Hegel,* la care se referă Fukuyama, oglindeşte chiar esenţa problemei. Nu sunt de acord cu interpretarea sa. Kojeve nu a vrut să spună că în Japonia istoria nu s-a încheiat, ci că tocmai aici s-a inventat, cu secole în urmă, în timpul unei lungi perioade de pace, un mod interesant de a petrece sfârşitul istoriei: un pur snobism al formelor, cum sunt ceremonia ceaiului, aranjamentele

florale şi teatrul No, care pot furniza activităţi graţioase şi goale de sens. Alternativa formalistului japonez este consumatorul american - aparate stereo, unelte de mare capacitate - etc. El a sugerat că aceasta va fi competiţia postistorică în materie de gust pentru statul omogen universal: japonizarea Americii împotriva americanizării Japoniei. Absenţa oricărui risc.
S-ar părea că filosoful Kojeve s-a apropiat, sau a fost întotdeauna mai aproape, de interpretarea lui Nietzsche a omului modern ca "Ultimul om", decât de concepţia lui Hegel despre el. "Ultimul om" este o fiinţă atât de degradată, încât provoacă greaţă şi revoltă. Şi dacă "Ultimul om" este produsul final al raţiunii, aşa cum credea Nietzsche, raţiunea este malefică, iar pentru a ne salva ar trebui să ne apropiem de iraţional. Dumnezeu a murit şi avem nevoie de noi dumnezei. Consecinţele acestei analize sunt cutremurătoare, dar ea reprezintă gândirea cea mai modernistă. Fără îndoială, Fukuyama sugerează această direcţie.

Ideile acestea au apărut în surprinzătoarea dezbatere dintre Kojeve şi Leo Strauss, inclusă în lucrarea lui Strauss *Despre tiranie.* A fost poate cea mai profundă confruntare dintre doi filosofi ai secolului nostru, iar rezultatul principal al acestui schimb de replici a fost atragerea atenţiei cititorilor asupra ideilor implicate în acelaşi fel în care Fukuyama ne-a atras atenţia asupra lui Kojeve. Cei doi erau prieteni, la apogeul puterilor lor, dând răspunsuri total diferite, fiind, în schimb, de acord asupra întrebărilor şi discutând cu uşurinţă cele mai dificile probleme. In această carte Strauss a prezentat culmile iraţionale ale raţiunii lui Kojeve, întrebându-se dacă la el soarta raţiunii este identică cu cea a lui Hegel. Merită I citită mai ales astăzi. Viziunea lor clară asupra tuturor

problemelor le-a dat posibilitatea să intuiască, cu treizeci şi cinci de ani în urmă, ce simţim noi acum. în concluzie, liberalismul a învins, dar el s-ar putea dovedi cu totul nesatisfăcător. Comunismul a fost o expresie dementă a raţionalismului liberal. Toată lumea a putut vedea că el nu funcţionează şi nici nu este de dorit. în acelaşi timp, deşi fascismul a fost înfrânt pe câmpul de luptă, posibilităţile lui sumbre nu au fost întru totul epuizate. Dacă se caută o alternativă, ea nu poate fi găsită nicăieri în altă parte. Aş putea sugera că fascismul are un viitor, dacă acesta nu este chiar *viitorul.* Multe dintre ideile lui Fukuyama indică aceeaşi direcţie. Evenimentele de asemenea. Naţiunile africane şi cele din Orientul Apropiat, care dintr-un motiv sau altul nu au atins cu uşurinţă modernitatea, sunt tentate să găsească sensuri şi autoafirmare în forme de obscurantism. Naţiunile europene, care nu găsesc motive raţionale pentru excluderea nenumăraţilor imigranţi potenţiali din ţările lor, privesc înapoi la miturile lor naţionale. Iar Stânga americană a îmbrăţişat cu entuziasm argumentele fasciste împotriva modernităţii şi a eurocentrismului - înţeles ca raţionalism. Chiar dacă ar fi aşa, acum, când ideologia a murit sau este pe moarte, Fukuyama i-a familiarizat pe oamenii practici, pe toţi acei ce vor să interpreteze situaţia noastră de ultimă oră, cu necesitatea filosofiei.

*PIERRE HASSNER**

FARMECUL seducător al articolului lui Fukuyama constă, în cea mai mare măsură, în îndrăzneala lui - în nesăbuita vigoare cu care disecă labirintul de complicaţii politice şi filosofice pentru a afirma o teză scandalos provocatoare. Prin ea (mai curând decât prin substanţa analizei sale) el ne apare ca un demn urmaş al lui Alexandre Kojeve, al îndrăznelii sale intelectuale şi al nestăvilitei nevoi de *ăţpaterle bourgeois.* In consecinţă, te simţi cuprins de ruşine referindu-te la textul lui cu un mănunchi de "dacă" şi "totuşi", de "pe de o parte" şi "pe de altă parte".

Aşa încât permiteţi-mi să-mi prefaţez comentariile cu o declaraţie: intenţionez să îl laud, nu să-l îngrop. Despre acest articol cred că este nu numai strălucitor şi stimulativ, dar şi că este mai mult adevărat decât greşit. Sunt de acord cu Fukuyama că valul actual de declin în conflictele dintre state şi ideologii revoluţionare, cu precădere în lumea dezvoltată, este mai mult decât o iluzie sau un accident. Sunt de asemenea

* Pierre Hassner este director ştiinţific la "Fondation Naţionale des Sciences Politiques" din Paris.

de acord că acest fenomen cere mai mult decât o analiză pur politică, militară sau economică şi că ridică probleme fundamentale, legate de sensul războiului şi al păcii, al revoluţiei şi al legitimităţii. In sfârşit, cred că nu există mod mai propice pentru a examina aceste probleme decât o perspectivă mai largă şi confruntarea experienţei epocii noastre pe de o parte cu năzuinţele unor perioade mai timpurii, în special secolul XIX, iar pe de altă parte cu tradiţiile filosofiei politice.

In *Război si societate industrială,* Raymond Aron examinează profeţiile lui Comte, Spencer şi Marx. Ideea de a privi înapoi, analizând opera marilor filosofi germani ai secolului XIX - mai ales a 1 ui Kant, Hegel şi Nietzsche - pentru a putea face o legătură între experienţa războaielor şi revoluţiilor secolului XX şi posibila lor dispariţie, cu judecata asupra sensului istoriei, este fără îndoială o idee bună.

Pare însă surprinzător ceea ce alege Fukuyama din mărturiile politice ale secolului XX şi din perspectivele filosofice ale secolului XIX.

Experienţele de la Auschwitz şi cele ale totalitarismului şi viziunea omenirii realizându-şi propria distrugere prin tehnologie, i-au făcut pe mulţi să se îndoiască de validitatea filosofiilor istoriei din secolul XIX. Unii, ca Dicier Henrich, au pus chiar sub semnul întrebării validitatea eticii kantiene în absenţa unei confirmări cosmologice sau fca substitut) istorice. Alţii, ca Michael Doyle, au folosit aceleaşi dovezi ca cele folosite de Fukuyama, pentru a argumenta că optimismul secolului XVIII (culminând cu Kant), privind instaurarea păcii prin creşterea guvernelor republicane şi înlocuirea războiului prin comerţ, era justificat: chiar în secolul XX, când statele liberale prospere sunt înclinate să-şi strice relaţiile cu

statele neliberale, ele nu recurg niciodată la război. Fapt semnificativ, Raymond Aron a fost sensibil la ambele direcţii de gândire şi perspective politice - la speranţele generate de progresul tehnologic, care promitea să rezolve problema economică şi să facă irelevant războiul ca mijloc de îmbogăţire; şi la ameninţarea războiului şi a cruzimii totale, produsă de permanenţa naturii umane. A ezitat în a alege între validitatea finală a lui Tucidide sau a lui Kant. Dar nu a avut ezitări în legătură cu declinul ideologiei în Occident sau cu imposibilitatea extrapolării la nesfârşit a acestei tendinţe pentru realizarea unei soluţii politice finale a problemei umane.
Modul de abordare al lui Fukuyama este oarecum neobişnuit. Pe de o parte, reduce experienţa secolului XX la victoria democraţiei liberale şi a societăţii de consum. Pe de altă parte, îl foloseşte pe Hegel ca bază filosofică pentru o descriere care, de cele mai multe ori, aparţine iluminismului secolului XVIII, lui Locke sau Kant, dar care în final pare să invoce spiritul "ultimului om" al lui Nietzsche.
Deocamdată doi sunt factorii, corect evidenţiaţi de Fukuyama, care au contribuit la "lunga pace". Unul, pe care el abia îl menţionează, este ameninţarea nucleară. Factorul nuclear însă determină două ameninţări la adresa păcii pe care a creat-o. Prima este posibilitatea unui război iraţional care ar fi cel mai distructiv din toată istoria şi care ar putea să o oprească mai radical chiar decât presupune el. A doua este alergia crescândă la arma nucleară, determinând posibilitatea unui declin al ameninţării prin denuclearizarea unor zone cruciale, cum ar fi Europa Centrală. Aceasta, la rândul ei, creează riscul de a face lumea (sau cel puţin Europa) aptă de război convenţional şi, în ultimă instanţă, de război nuclear

printr-o escaladare necontrolată.
Al doilea factor asupra căruia a atras atenţia Fukuyama, cel prezis de apologeţii individualismului posesiv, este egoismul luminat, guvernarea republicană, egalitatea democratică, puterea fertilă a comerţului,' societatea industrială, munca înlocuind războiul şi cucerirea naturii înlocuind cucerirea popoarelor etc. Toate acestea sunt profund ambigue pentru că în cadrul acestui factor se poate pune accentul, ca element fundamental, pe mentalitate burgheză, pe democraţie, prosperitate sau raţionalism birocratic.
Dar el este, în orice caz, mult mai fragil decât presupune Fukuyama. Este ameninţat din exterior, pentru că, aşa cum spune Arrigo Levi, în timp ce toate ameninţările ideologice la adresa Vestului au dat greş, nici lumea comunistă, nici Lumea a Treia nu par a reuşi să îi imite libertatea democratică şi nici prosperitatea capitalistă, deşi le recunosc necesitatea(Com'ere *della Sera,* 15 octombrie, 1988). Neputandsă le realizeze acasă, cetăţenii lor încearcă, în număr tot mai mare, să le găsească în Occident, care este incapabil să integreze sute de milioane de imigranţi potenţiali, la fel cum este incapabil să creeze în propriile lor ţări condiţiile care să îi determine să rămână acolo.
Fukuyama recunoaşte persistenţa, în afara Occidentului, a războiului şi a sărăciei, dar are tendinţa să le respingă ca nerelevante, pentru că nu preocupă marile naţiuni dezvoltate care ies din istorie. Dar pot acestea să nu fie afectate? Sau, mai precis, nu avem noi oare tot mai multe dovezi ale intoleranţei crescânde cauzate de şocul culturilor şi suprapopularea planetei? Iar aceste conflicte nu sunt ele legate de tensiuni interne: la nivel economic în perioade de criză; la nivel politic, dacă suprapopularea şi competiţia pentru spaţiu fac mai

---

plauzibil un stat puternic, chiar autoritar; şi înainte de toate, în sufletul indivizilor, unde se poate reafirma setea de absolut şi de comunitate, de violenţă şi ierarhie?
Refugiaţii fără cămin şi consumatorii de droguri fără adăpost sunt oare însoţitorii inseparabili ai consumatorului materialist? Este atât de imposibih de crezut că nevoia de acţiune într-o societate prozaică sau căutarea de ţapi ispăşitori într-una tulbure, confruntată cu o neaşteptată catastrofă socială sau naturală, să producă nu renaşterea unor doctrine ideologice sistematice, ci o formă primitivă de fascism bazat pe resentiment, teamă, ură şi isterie?
Poate că pasiunile au cedat într-adevăr în faţa intereselor. Poate că stările de spirit fără idei sunt lipsite de putere. Poate că societatea modernă, producând bunuri materiale, se poate lipsi de participarea publică. Acestea au fost însă argumentele Iluminismului şi ale criticilor liberali ai Revoluţiei franceze şi ai lui Napoleon, precum Benjamin Constant. Ele ne-ar putea determina să considerăm mişcările

totalitare şi războaiele secolului XX la fel cum Constant sau Auguste Comte l-au privit pe Napoleon, ca uriaşe paranteze sau aberaţii contrare spiritului timpurilor moderne. Pare surprinzător să te bazezi, în asemenea concepţii, pe Hegel care a văzut în Napoleon şi în soldaţii săi cetăţeni sinteza statului şi a societăţii şi care a ironizat visul kantian de pace veşnică.
Desigur că, dacă adoptăm interpretarea lui Kojeve (el însuşi un admirator al lui Stalin, convins de puterea statului raţional), războiul şi revoluţia par în final să pălească, iar omul să piardă latura sa negativă, forţa conducătoare a istoriei. Numai că aceasta are prea puţin de-a face cu cazul foarte general şi aproape unidimensional, privind influenţa ideilor, dezvoltat de Fukuyama. în timp ce într-un sens final istoria
este dezvoltarea *Ideii,* ea progresează prin muncă şi război, iar conştientizarea este esenţialmente retrospectivă.
Pe de altă parte, dacă istoria s-a terminat cu adevărat, asta nu înseamnă, pentru Kojeve, că arta şi filosofia sunt imposibile. înseamnă că sunt imposibile noi conţinuturi, însă oricine poate deveni înţelept sau artist. (Nota despre Japonia nu înseamnă că Japonia reintră în istorie, ci că ea reprezintă calea spre singura: creaţie de la slărşitul istoriei: forma fără conţinut.) Ceea ce *este* însă imposibil, cu excepţia asasinatului individual şi a revoluţiei de palat, este violenţa şi acţiunea politică fără sens.
Prin contrast, ultimul paragraf al lui Fukuyama pare să abordeze, cu mare *maestria* literară, dar cu mult mai puţină consistenţă filosofică, perspectiva istoriei renăscând din plictiseală. Această idee este mult mai aproape de Nietzsche decât de Hegel şi pare mai mult o fază dintr-un ciclu decât sfârşitul istoriei. Te face să îţi reaminteşti fraza lui Weber: "materialismul istoric nu este un vagon în care poţi urca sau pe care îl poţi părăsi după chef. Cu o piruetă spectaculoasă, Fukuyama renunţă la joc: el nu crede cu adevărat nici în istorie, nici în sfârşitul ei'.
însă problema ridicată de el rămâne la fel de interesantă şi importantă. Are cu siguranţă dreptate în ceea ce priveşte tendinţa dominantă în politica internaţională: declinul comunităţilor tradiţionale, progresul unei sensibilităţi morale bazate pe permisivitate şi compasiune, dominaţia individualismului (atât spiritual, cât şi economic) asupra eforturilor şi sacrificiilor colective (mai ales militare) şi a calculelor economice asupra marii politici - toate acestea urmând să continue în anii viitori.
Ceea ce însă nu ştie este dacă toate acestea reprezintă o

schimbare fundamentală în istoria mondială sau sfârşitul unui ciclu, â la Spengler, (la care mă refer la fel de vag, cum se referă Fukuyama la Hegel) cu componentele sale obişnuite - rolul banilor, creşterea oraşelor mari şi vidul legislativ legat de ele, proliferarea superstiţiilor şi căutarea frenetică a distracţiilor evazioniste (legate în mod tradiţional de declinul marilor civilizaţii).
în acest ultim caz, este de presupus că vor apărea noi cezari şi profeţi, că va urma o nouă eră de eroism, austeritate şi religie, si, poate, de cuceriri şi fanatism.
Dintr-o perspectivă mai amplă, credinţa în complexitatea naturii umane, în ideea că dimensiunile fundamentale ale sufletului omenesc pot fi reprimate pe perioade lungi, dar nu eradicate, mă fac să înclin spre a doua interpretare. Dar aceasta mă bucură chiar mai puţin decât îl bucură pe Fukuyama versiunea sa asupra sfârşitului istoriei. Nu este acum momentul să descriem un echilibru Tocqueville - ian între declinul nobleţei individuale şi declinul suferinţei şi injustiţiei. Dar este întotdeauna bine să ne amintim ceea ce ne-a învăţat secolul nostru despre posibilităţile tehnologiei moderne aflate în slujba permanentului potenţial uman de fanatism şi cruzime. Un sfârşit al istoriei poate sau nu exista. Dar un sfârşit al vigilenţei, niciodată.
* Alexis de Tocqueville (1805-1859) istoric şi politician francez, unul dintre cei mai atenţi analişti ai tendinţelor democraţiei politice şi sociale (n. aut.).

GERTRUDE HIMMELFARB
NU SE ÎNTÂMPLĂ prea des să poţi polemiza pe marginea lui Hegel în *The National Interest* (de fapt nicăieri altundeva). Trebuie profitat de ocazie.
Te-ai putea simţi tentat să reiei vechea polemică în legătură cu "tânărul" Hegel şi "bătrânul" Hegel. în această primă etapă Hegel (un Hegel nu prea "tânăr" - la vremea aceea avea treizeci şi şase de ani) a făcut experienţa epifaniei zărindu-l pe Napoleon, "sufletul lumii", călărind prin oraş în ajunul a ceea ce urma să fie bătălia de la Jena. La gândul că acea bătălie, purtată în propriul său oraş universitar, era un

eveniment "demn de istoria mondială", conducând la faza finală a istoriei, s-a simţit copleşit; Hegel a considerat, probabil, că arderea casei sale de către francezi şi pierderea slujbei la închiderea universităţii erau preţul minim care trebuia plătit pentru realizarea Raţiunii şi a Libertăţii.
Numai că bătrânul Hegel avea concepţii mult mai lucide despre Revoluţia franceză. Pentru el era prea abstractă şi prea
* Gertrude Himmelfarb este Profesor emeritus la City Uhiversity din New York.

individualistă ca să poată "actualiza" principiile Iluminismului, mai ales că Teroarea, care încerca să aplice în mod arbitrar aceste principii, sfida istoria şi nu aducea nici un beneficiu statului. De aici şi căderea lui Napoleon.
De aici şi istoria ulterioară. La o lectură a lui Hegel, toată istoria postrevoluţionară (de fapt ulterioară Reformei) apare o problemă de detaliu, produsul principiilor deja realizate pe planul conştiinţei, obiectivarea în stat a Libertăţii, iar în istorie a Raţiunii. La o altă lectură a lui Hegel întreaga istorie poate apărea o constantă - constant neîmplinită încercare de a realiza şi de a actualiza aceste principii. Dialectica nu constă, aşa cum spune domnul Fukuyama, din "început, mijloc şi sfârşit" ci din "teză, antiteză şi sinteză", iar sinteza etapelor precedente este teza prezentului. Aceasta creează un ciclu dialectic fără sfârşit, conservându-se astfel drama istoriei.
Hegel nu era utopic, ci idealist. Marx a fost acela care, definind istoria ca istorie a luptei de clasă şi socialismul ca abolire a claselor, a trebuit să imagineze un stadiu final al istoriei, lipsit de clase. Numai că, fiind şi el suficient de hegelian pentru a nu se simţi bine în eventualitatea unui asemenea sfârşit, a evitat orice discuţie în acest sens, cu excepţia câtorva fraze rizibile din *Ideologia germană* (un Marx foarte de început) despre acel om complet împlinit şi nealienat care ar fi trebuit dimineaţa să vâneze, după-amiaza să pescuiască, iar seara să "critice" (adică să filosofeze).
S-a întâmplat ca istoria să nu se încheie cu Revoluţia franceză sau, aşa cum au crezut marxiştii, cu Revoluţia rusă. O întreagă istorie a transpirat între şi după aceste revoluţii - nu numai monotona "panoramă" a istoriei obişnuite (aşa cum o numea Hegel), ci evenimente foarte importante ale istoriei mondiale. Chiar şi cei mai pătimaşi hegelieni ar fi puşi în
dificultate dacă ar trebui să expedieze comunismul sau nazismul ca pe nişte eşecuri minore în mersul neîndurător al istoriei; s-ar putea chiar emoţiona regăsind în unele dimensiuni ale conştiinţei umane un potenţial al răului care prevesteşte eşecul Spiritului şi al Raţiunii. In final ar fi înclinaţi să amâne la infinit sfârşitul istoriei, transformându-l într-un Absolut cu ajutorul căruia să poată judeca prezentul, o stea călăuzitoare, fără a exista însă speranţa de a-l atinge vreodată.
Sunt întru totul de acord cu fraza cu care îşi începe domnul Fukuyama articolul: "în istoria lumii s-a petrecut ceva fundamental". Singura mea problemă este restul articolului în care democraţia liberală este considerată universală şi eternă, obligând istoria să-şi atingă sfârşitul. Să fie oare aşa? în ceea ce mă priveşte am fost mult prea puternic traumatizată de comunism şi de nazism ca să mai am vreo încredere în realităţile eterne ale istoriei - cu excepţia realităţii contingenţei şi a schimbării, a imponderabilităţii şi a imposibilităţii oricărei anticipări (şi, în plus, a celor nedorite şi de nedorit). Rusia nu va mai fi niciodată aceeaşi după Gorbaciov, asemeni Franţei în perioada de după Napoleon. Comunismul este la fel de mort ca şi Vechiul Regim. Ceea ce nu înseamnă însă că democraţia liberală de tip occidental este singura alternativă posibilă pentru Rusia sau pentru restul lumii neoccidentale. în Rusia se poate întrezări posibilitatea unei anumite forme de autoritarism naturist, populist sau tradiţionalist. Chiar dacă Gorbaciov ar reuşi să instituie ceva asemănător democraţiei liberale, gânditorul hegelian trebuie să presupună că aceasta va conţine germeni de conflict -conflict naţionalist, religios sau chiar ideologic, într-o formă pe care acum nu o putem anticipa.
Toate acestea sunt cu atât mai adevărate pentru acele ţări

în cultura cărora există şi mai puţine elemente pentru a susţine democraţia liberală. Ceea ce s-a întâmplat în Iran după plecarea Şahului nu a confirmat deloc previziunile sângeroase ale majorităţii liberalilor occidentali. (Nu înseamnă că cei mai mulţi dintre liberali ar fi fost preocupaţi de o asemenea problemă când îndemnau la răsturnarea Şahului. Nici acum, după evenimentele legate de apariţia cărţii lui Rushdie, nu se gândesc prea mult la respectivele implicaţii.) în articolul său, domnul Fukuyama ajunge cam târziu la posibilitatea ca religia, naţionalismul, rasa şi etnia să devină "concurenţi ideologici" ai democraţiei liberale şi aceasta numai pentru a

respinge toţi aceşti factori ca rivali neserioşi, lipsiţi de "semnificaţie universală". Dar tocmai aceasta este problema. Se poate argumenta că Hitler nu a avut "semnificaţie universală"; într-adevăr, Holocaustul a fost o atare enormitate tocmai pentru că a constituit un eveniment "unic". Dar tocmai de aceea poate fi el considerat semnificativ - semnificativ nu numai în sine, ci semnificând posibilitatea altor asemenea evenimente fără precedent şi de neconceput. Ni se spune că democraţia liberală are viitorul asigurat pentru că a reuşit să rezolve "problema claselor". Problemele sociale restante nu depind de liberalism, ci sunt o "moştenire istorică a condiţiilor perioadei premoderne"; spre exemplu, sărăcia celor de culoare este "moştenirea sclavagismului şi rasismului". Chiar dacă ar fi aşa, problemele vor continua să ne sâcâie, iar soluţiile vor continua să ne scape. Istoria are obiceiul de a ne lăsa moşteniri dezastruoase, bombe care **pot** exploda oriunde şi în orice moment. Se poate argumenta că sărăcia celor de culoare şi a celor declasaţi în general nu este o relicvă a unei vechi probleme, ci **o** problemă complet nouă, diferită de cea veche atât din punct de

vedere calitativ, cât şi cantitativ (calitativ din motive cantitative, ar spune un hegelian). Sunt de acord cu domnul Fukuyama că sărăcia celor de culoare nu se potriveşte vechiului model al "claselor", model familiar economiştilor clasici şi marxişti. Ea nu este însă mai puţin subversivă la adresa democraţiei liberale; este poate chiar mai periculoasă, pentru că democraţia liberală nu o înţelege şi nici nu ştie cum să-i facă faţă.

Nici problema naţionalismului nu poate fi ignorată acceptând doar excepţia liberalismului "incomplet", în care ea ar fi rezolvată în momentul completării liberalismului. îmi amintesc conferinţa unui eminent istoric (refugiat întâmplător chiar din Germania nazistă) care la începutul anilor 1939 asigura o clasă de studenţi de anul întâi că naţionalismul este o problemă a secolului al XlX-lea şi că aceste vestigii nu sunt nimic altceva decât vestigii care vor dispărea curând. A fost cea mai folositoare lecţie pe care a învăţat-o vreodată un boboc din acea clasă.

Departe de a vedea sfârşitul istoriei în cultura "germanică" (adică occidentală) a vremii lui, Hegel a crezut în posibilitatea ca o nouă istorie să fie în curs de făurire în lumea nouă. Hegel a descoperit America chiar înaintea lui Tocqueville.

Aşadar America este patria viitorului în care în epocile, care se află în faţa noastră, ni se va dezvălui povara Istoriei Omenirii - poate printr-o competiţie între America de Nord si cea de Sud. Este o ţară a dorinţelor pentru toţi acei ce sunt obosiţi de debaraua istorică a bătrânei Europe. Se spune că Napoleon arfîzis: "Cette vieille Europe m 'ennuie". . America este cea care va trebui să

* "Această bătrână Europă mă plictiseşte." (l.franceză) (n.trad.).

abandoneze terenul pe care s-a dezvoltat până acum Istoria.

America de ieri, "ţară a viitorului", poate fi Europa de azi, "debaraua" trecutului. Dar la orizont apare o altă Americă, poate mai puţin benignă, ale cărei contururi nu le putem distinge, dar de a cărei existenţă putem fi siguri.

Hegel nu a rămas celebru prin modestia sa. Totuşi cel mai celebru dicton al său este o pildă de umilinţă. "Bufniţa Minervei îşi întinde aripile numai la căderea serii". în cel mai bun caz ştim numai ce a fost, nu şi ce va fi. Optimiştii se pot consola cu această maximă, pesimiştii ar putea-o considera neliniştitoare. Dar atât unii, cât şi ceilalţi vor trebui să ia act de un viitor despre care ştim doar că ne este necunoscut.

IRVING KRISTOL

MĂ BUCUR că îl pot saluta pe G.W.F. Hegel la Washington. Cu siguranţă că va face să crească nivelul intelectual al locului. Aceasta cu atât mai mult cu cât se pare că universităţile noastre sunt hotărâte să-i alunge pe marii gânditori ai civilizaţiei occidentale din programa lor. Poate că verbul "a consilia" este pe cale de a dobândi un înţeles mai adânc. Era şi vremea. într-un oraş plin de avocaţi şi politicieni, dintre care numai câţiva i-au citit pe Montesquieu, Locke sau pe autorii *Federalistului* - acei mari gânditori care se află la originea propriei noastre tradiţii politice americane - tonul discursului politic ar putea, cu siguranţă, beneficia de o oarecare elevaţie, de infuzia unui strop de complexitate intelectuală în banalităţile care îl domină.

Dar nu prea mult! Puţin Hegel, da - dar nu Heidegger. Intelectul celor mai puternici filosofi ai noştri este capabil de farmece răutăcioase, aşa cum o dovedeşte cazul lui Karl Marx (sigur că Marx însuşi nu şi-a revenit niciodată din vraja cu care

* Irving Kristol este editorul revistei *The National Interest* şi distins membru al *American Emreprise Instituie.*

1-a învăluit Hegel, la începuturile lui). Ideile strălucite pot atât de uşor fi confundate cu realităţile mondene şi cu cele umane, ba chiar respectivele realităţi le pot fi la fel de uşor subordonate. Aşa încât

sper că ridicarea vieţii intelectuale a Washington-ului la nivelul ameţitor al Parisului va înceta de îndată - pentru că acesta, fiind cel mai incitam oraş din lume, este în acelaşi timp locul în care bunul-simţ, mai ales bunul-simţ politic, trebuie să lupte pentru a supravieţui. N-ar fi o idee rea să ne gândim la un modest tarif protecţionist împotriva ideilor importate din Paris, pentru a preîntâmpina inundarea pieţii noastre politice, aşa cum s-a întâmplat cu piaţa noastră universitară.
Hegel este fără îndoială un geniu - şi alături de Kant este cel mai mare filosof al timpurilor moderne. într-un fel, fiecare dintre noi trebuie să decidem dacă suntem *pro* sau *contra* lui Hegel, chiar dacă nu l-am citit vreodată, ceea ce se şi aplică celor mai mulţi dintre noi. (Este, fără îndoială, cel mai de necitit dintre marii filosofi). O asemenea decizie este cu atât mai dificilă, cu cât concepţia sa despre istorie - ea însăşi numai un aspect al concepţiei sale despre cosmos - s-a infiltrat în asemenea măsură în minţile noastre, încât nici nu ne mai dăm seama când suntem hegelieni. Când Jesse Jackson declara în *Washington Post,* "Trebuie să stabilim de ce parte a istoriei ne situăm", el vorbea, fără să îşi dea seama, limba lui Hegel (probabil prin intermediul lui Marx).
Faptul că istoria civilizaţiei occidentale poate fi citită ca o evoluţie de la simplu la complex, de la naiv la "sofisticat", pe măsură ce omul dobândeşte tot mai mult controlul asupra naturii, iar organizarea sa socială implică grupuri tot mai numeroase, într-o mulţime de roluri diferenţiate - a fost un fenomen cunoscut secolului XVIII sub numele de progres.
Hegel a fost acela care a considerat această evoluţie ca expresie a destinului, determinată de o logică internă, mai precis de o dialectică internă - ignorată de actorii istoriei, el fiind cel care avea privilegiul de a o revela. Din punct de vedere metaforic, accesul unui profesor german la conştiinţa de sine reprezenta o desăvârşire a universului însuşi, al cărui vehicul gânditor şi cu conştiinţă de sine este omenirea. După Hegel întreaga filosofie a trebuit să fie, în mod necesar, neohegeliană. La rândul ei, istoria filosofiei, până atunci considerată o discuţie atemporală între gânditori, a început să fie privită ca specie a "evoluţiei culturale", a cărei dialectică internă ţintea mereu la beneficiile iluminării - evoluţie pe care noi putem s-o înţelegem, ca niciodată până acum, de pe înălţimile privilegiate ale modernităţii. (Acesta este modul în care se predau de obicei cursurile de istorie a filosofiei în universităţile noastre.) Şi întreaga istorie de după Hegel trebuia privită prin aceiaşi ochelari determinştk Mecanismul unui asemenea determinism poate fi într-atât de complex, încât să genereze mai multe tipuri de activitate ştiinţifică şi de şcoli de gândire. Azi însă premisa celei mai istorice investigaţii este că istoria este Istorie, o biografie a rasei umane care a devenit, după Hegel, autobiografie, autoanaliza unui proces în care evenimentele se dezvoltă ineluctabil întru modernitate. Analiza respectivă porneşte de la premisa că noi avem autoritatea intelectuală necesară înţelegerii trecutului, în timp ce trecutul nu s-a putut înţelege pe sine.
O asemenea creştere a puterii omului de a se autoînţelege nu putea lăsa neatins domeniul politicii. După Hegel întreaga politică a devenit şi ea neohegeliană. El considera că statul constituţional modern şi ordinea sa socială liberală atinseseră sfârşitul istoriei (adică scopul ei interior). îşi dădea totuşi istoriei?
seama că această realizare rămăsese încă la nivelul teoriei şi că până la întruparea sa în lumea reală mai era nevoie de multă muncă politică. Şi iată-l pe domnul Fukuyama deciarându-ne că, după aproape două secole, treaba s-a rezolvat şi că Statele Unite ale Americii întrupează toate aşteptările noastre.
Nu cred o iotă din toate acestea, dar, pentru că acuma suntem cu toţii în mare măsură neohegelieni, o analiză atât de strălucită este greu de respins. Este, de fapt, extrem de convingătoare. A-l respinge dintr-o dată pe Hegel echivalează cu tăierea tuturor legăturilor intelectuale şi cu pierderea în largul mării. Totul pare să dea dreptate domnului Fukuyama (şi respectiv lui Hegel). Civilizaţia noastră americană pare a fi într-adevăr "valul viitorului", în timp ce diferitele forme de antiliberalism şi anticapitalism (marxiste sau neomarxiste, fasciste sau neofasciste) par cu totul depăşite. Ceea ce totuşi nu pot să cred este că noi am reprezenta "valul viitorului" şi nu o hegemonie temporară. Nu m-aş baza pe "valurile viitorului", care nu sunt, după părerea mea, decât miraje provocate de febra neohegeliană a imaginaţiei politice.
Cunosc un singur mijloc de eliberare de sensibilitatea şi modul de gândire hegelian, şi anume întoarcerea la Aristotel, la concepţia sa că toate formele de guvernare - democraţia, oligarhia, aristocraţia, monarhia, tirania - sunt inerent instabile, că toate regimurile, politice sunt inerent trecătoare, că stabilitatea tuturor regimurilor este coruptă de puterea corozivă a timpului. Faptul că secolul XX a fost martorul unei întregi serii de rebeliuni împotriva democraţiei laic-liberal-capitaliste

nu este un accident. (în acest caz retorica aristotelică este de acord cu cea hegeliană.) Rebeliunile au eşuat, însă motivele care le-au generat rămân aceleaşi. Ceea ce înseamnă că democraţia noastră americană,
în ciuda aerului triumfător, se află în pericol, şi se află în pericol tocmai pentru că este o democraţie care conţine toate problematicile - perfect distincte de simplele probleme - ce mocnesc în interiorul unei asemenea democraţii. Intre ele se numără dorul de comunitate, de spiritualitate, neîncrederea crescândă faţă de tehnologie, confuzia între libertate şi desfrâu şi multe altele.
Noi am câştigat Războiul Rece, ceea ce este bine - mai mult decât atât, este minunat. Dar aceasta înseamnă că acum duşmanul suntem noi, nu ei.
Sfârşitul istoriei?
DANIEL PATR1CK MOYNIHAN
PRESUPUN că incitantul eseu al lui Fukuyama se referă la "sfârşitul istoriei" în două sensuri. Mai întâi este vorba despre tratarea hegeliană, în care dialectica istorică îşi atinge sfârşitul necesar şi previzibil. Al doilea se referă la sfârşitul istoriei postbelice, în acelaşi sens în care noi ne punem întrebarea dacă Războiul Rece s-a sfârşit.
Nu pot contribui în nici un fel la prima idee, deşi îmi voi exercita un anumit drept de vot individual pentru a mă declara sceptic în ceea ce priveşte orice propunere, pretinzând că în materie de experienţă umană nu mai poate apărea nimic nou.
Intr-o altă lume m-aş fi simţit muît mai în largul meu alături de Hegel. Doar că în tinereţe mi se părea prea dificil, şi, în plus, nu am învăţat niciodată germana. (Dacă mă gândesc bine, nici nu se prea preda.) La maturitate l-am descoperit pe Dahrendorf , a cărui conferinţă "Despre

* Daniel Patrick Moynihan este senator de New York. ** Sir Ralf Dahrendorf (n. 1929), filosof sociolog german. După o perioadă în care a ocupat diverse funcţii politice, s-a stabilit. în 1967. în Marea Britanie unde a condus London Scftool of Economics (1974-78) şj, din 1987, Colegiul St. Anthony de la Oxford, (n. trad.).

originea inegalităţii dintre oameni", susţinută la Tiibingen în 1961, părea să înlăture, sau aşa mi-a făcut mie impresia, orice motiv de îngrijorare. în Europa secolelor XVIII şi XIX s-au făcut multe speculaţii în legătură cu acest subiect. Multe dintre ele au explicat inegalitatea prin intermediul termenilor proprietăţii private. Rousseau şi Marx "n-au avut rival în insistenţa cu care au prezentat proprietatea privată ca singură cauză a inegalităţii sociale. " Era "romantismul ascuns al unei utopii revoluţionare". Zadarnic. Societăţile îşi stabilesc anumite norme. Aceasta este chiar raţiunea de a exista a unei societăţi. în orice situaţie unii reuşesc mai bine decât alţii în a se statornici prin (sau a excela în) anumite norme, oricare ar fi acestea. Spre exemplu, în a fi mai prietenos şi mai amabil. De aici inegalitatea.
Societatea umană a reprezentat întotdeauna sustragerea comportamentului uman aleatoriului, întâmplării, pentru a fi ordonat de perspective prestabilite si inevitabile. Caracterul obligatoriu al acestor perspective sau norme se bazează pe acţiunea sancţiunilor, adică a recompenselor şi a pedepselor pentru comportamentul conformist sau deviaţionist. In acest sens, dacă fiecare societate este o comunitate morală, înseamnă că întotdeauna va trebui să existe cel puţin inegalitatea depoziţie care rezultă din nevoia sancţionării comportamentului, dacă acesta este sau nu conform cu normele stabilite. în orice situaţie, în care respectivele societăţi istorice pot introduce între membrii lor distincţii ocazionale, oricare ar fi simbolurile pe care le-ar declara ca semne exterioare ale inegalităţii si oricare ar fi conţinutul exact al normelor lor sociale, sâmburele inegalităţii

* Ralf Dahrendorf, *Essays in the Theory of Society,* (Stanford: Stanford University Press, 1968), 159 (n. aut.).

sociale va supravieţui întotdeauna în faptul că oamenii, ca beneficiari ai rolurilor sociale, sunt influenţaţi de modul în care rolurile lor se află în relaţie cu principiile perspectivelor dominante ale societăţii, cu sancţiunile desemnate a impune aceste principiu
A pretinde altceva înseamnă a provoca necazuri considerabile.
Oricare ar fi programele politice care promit societăţi fără clase sau straturi sociale, o comunitate armonioasă de tovarăşi de rang egal, reducerea tuturor inegalităţilor la diferenţe funcţionale sau orice altceva asemănător, avem motive să fim bănuitori, fie şi numai pentru că promisiunile politice sunt adeseori un văl subţire sub care se ascunde ameninţarea terorii şi a constrângerii. De fiecare dată când grupările aflate la conducere sau ideologii lor încearcă să ne explice că în societatea lor toţi oamenii sunt egali, trebuie să ne întoarcem la George Orwell care bănuia că "unii sunt mai egali decât alţii".
Necazurile au devenit de mult timp atât de clare, încât utopiile au fost complet discreditate. Fukuyama afirmă că suntem martori la "triumful Occidentului..., la epuizarea totală a oricărei alternative de sistem la liberalismul occidental". Aşa este. Dar suntem noi oare cu adevărat martorii
sfârşitului evoluţiei ideologice a umanităţii şi ai universalizării democraţiei liberale occidentale ca formă finală a guvernării umane (?).

Ajuns aici mă trezesc mormăind ceva în legătură cu cea de a doua lege a termodinamicii şi cu perspectiva "morţii fierbinţi a universului" în momentul în care nicăieri nu va mai exista vreo formă de energie care să fie convertită în muncă. Aceasta nu pare a fi o perspectivă prea apropiată pentru popoarele planetei. Din nou Dahrendorf:

Deoarece "sistemul de valori" al unei societăţi este universal numai în măsura în care se aplică oricui (de fapt când este dominant) si deoarece sistemul stratificării sociale este doar un mod posibil de concordania cu comportamentul grupurilor sociale, inegalitatea devine impulsul dinamic care menţine în viaţă structurile sociale. Inegalitatea va implica întotdeauna succesul unui grup pe socoteala altora; orice sistem de stratificare socială generează proteste la adresa principiilor lui şi conţine germenul propriei sale suprimări. Dar, cum societatea umană nu este posibilă la modul realist fără inegalitate, iar abolirea completă a inegalităţii este exclusă, natura explozivă a oricărui sistem, de stratificare socială confirmă opinia generală după care nu poate exista o societate umană ideală, perfect justă şi, în acelaşi timp, nonistorică[3].

Este Fukuyama de altă părere? Nu sunt sigur. El afirmă că "este imposibil de exclus apariţia bruscă a unor noi ideologii sau a unor contradicţii nedepistate anterior în societatea liberală". Permiteţi-mi să îl asigur că nu este deloc imposibil! în paragraful final el scrie:

"Simt în mine şi văd la cei din jurul meu o puternică nostalgie pentru timpurile în care istoria exista."

Mi-e teamă că va supravieţui faptului de a trăi în continuare "în vremuri interesante"!

In ceea ce priveşte sfârşitul istoriei *postbelice,* aici mi se pare că Fukuyama are dreptate. Ceea ce, poate, înseamnă să tratezi cam cu uşurinţă o teză, care cu puţin timp în urmă ar fi fost întâmpinată în cele mai multe cercuri cu neîncredere.

Alături de Nathan Glazer am trecut prin aceeaşi experienţă. De vreo treizeci de ani afirmăm că sporirea continuă a etnicităţii în societăţile industriale sau postindustriale este incompatibilă cu analiza marxistă şi cu contradicţiile fundamentale ale oricăror societăţi comuniste. Nu ni s-a dat nici un fel de atenţie. Etnicitatea (ca o categorie a stratificării sociale) nu poate trece nici de vraja marxismului, nici de cea a liberalismului. In *Fontana Dictionary of Modern Thought,* apărut în 1977, în Marea Britanie, nu a existat nici un articol pe acest subiect. Noi am observat lipsa şi ni s-a cerut să scriem unul pentru ediţia a doua care a apărut în 1988.

Conţinea următorul pasaj:

In Manifestul Comunist, Marx si Engels au presupus că toate deosebirile cu caracter etnic preindustriale vor dispărea o dată cu apariţia unui PROLETARIA T industrial unit de percepţia unei condiţii comune si de împărtăşirea aceloraşi interese. Credinţa în muncitorii din toată lumea, centrală marxismului, este tot mai des prezentată ca fundamentală în falsificarea prezicerilor[4] *marxiste.*

Cred că acum treizeci de ani o publicaţie de tip Oxford ar fi respins de la bun început orice afirmaţie că marxismul ar fi fost falsificat. (Lucrarea fiind chiar ea un joc pe tema "socialismului ştiinţific".) în ultimii cincisprezece ani s-a publicat foarte mult. Oricum, în 1986 articolul a fost acceptat fără comentarii şi tipărit fără modificări.

Aici însă părerea mea diferă de cea a lui Fukuyama. Se pare că el doreşte să facă parte din grupul "bunilor hegelieni". Descrie ascensiunea capitalismului protestant ca pe un "rezultat al victoriei unei idei asupra alteia". Adânc. (Apropo, nu cumva italienii din ziua de azi au un nivel de viaţă mai ridicat decât britanicii?) Probabil greşeşte în felul în care foloseşte teoria pentru a explica ultima convertire a slavilor. Marxismul a eşuat pentru că prezicerile sale au eşuat: muncitorii din toate ţările *nu s-au unit;* producţia socială *nu s-a dovedit mai eficientă.* Deja în 1972 Murray Feshbach (fost membru al biroului nostru de recensământ) a anunţat că în Uniunea Sovietică speranţa de viaţă la bărbaţi *este în declin.* Desigur că un asemenea fapt poate imediat deveni o metaforă şi în continuare un anumit gen de idee. Dar faptul rămâne important. Atât de important, încât să întoarcă totul pe dos.

Chiar şi aşa, declinul economiei sovietice este palpabil. Staţi de vorbă cu oficialităţi din Moscova sau

---

[3] Dahrendorf, 177-8 (n. aut.).

[4] Allan Bullock, et al. *The Fontana Dictionary of Modern Thought,* ediţie revizuită (London: Collins, 1988), 285 (n. aut.).

Leningrad. Cu doi ani în urmă vorbeau despre "prăpastia tot mai adâncă dintre Uniunea Sovietică şi ţările capitaliste dezvoltate". Nu vorbeau despre Olanda. Petru cel Mare a imaginat Olanda. Vorbeau despre Coreea, Taiwan, Singapore. Muncă de sclav. Hoardele asiatice. Despre brusca inundare a pieţelor lumii cu microcircuite în timp ce Rusia Sovietică este lăsată să-şi facă de lucru cu icre şi blănuri, produse comerciale ale unei economii de vânători şi culegători. în ceea ce priveşte ideologia se pare că în memorabilele alegeri din 1989 candidatul de partid obişnuit a obţinut 11% din voturi. Ceea ce nu ştiu încă este dacă Statele Unite vor asimila

* Murray Feshbach "Concluzii în ceea ce priveşte problemele de sănătate sovietice" în *Economia sovietică în 1980: probleme si perspective,* studii selectate şi propuse Comitetului Economic Unit (din cameră şi senat), Congresul Statelor Unite, 31 decembrie 1982 (Washington: GPO, 1983) (n. aut.).

* * BilI Keller, "Alegătorii sovietici dau o grea lovitură oficialităţilor de partid", *New York Times,* 28 martie, 1989 (n. aut.).

toate acestea la nivelul politicii externe. în 1980, în mod sigur, nu au făcut-o. Din contră, doctrina Reagan susţinea că avea loc a treia fază de expansiune a Uniunii. Sovietice. Prima avusese loc după Primul Război Mondial prin anexări modeste la Marea Baltică şi consolidarea generală a teritoriului central. O expansiune considerabilă a avut loc după Al Doilea Război Mondial, atât în Europa, cât şi în Orientul îndepărtat. Curând însă inima ţării a fost încercuită de regimuri capitaliste potrivnice. în faza a treia acest cerc interior este atacat pe la spate de avangarda insurecţiilor din Lumea a Treia. într-un discurs susţinut în primăvara lui 1984 la Academia Navală, Robert C. McFarlane, pe atunci consilier pe probleme de securitate naţională, a declarat că toate aceste evenimente fac ca politica de reţinere anterioară să devină "desuetă". Deoarece sovieticii deveniseră acum "puternici din punct de vedere militar şi suficient de aventuroşi pentru a sări peste statele mai slabe şi a apărea în orice loc în care le comandă propria strategie" era nevoie să ne "depăşim reţinerea".

Cu aceeaşi ocazie McFarlane justifica minarea porturilor nicaraguane[5] şi descria rezistenţa din acea zonă, care dădea noii doctrine un elan cu totul special. în 1986, într-un articol din *Strategic Review,* un funcţionar oficial al Departamentului de Stat se exprima astfel:

"Doctrina Reagan a evoluat în paralel cu un fenomen remarcabil, de dimensiuni universale: izbucnirile de rezistenţă spontană la colţii, adevăraţi sau falşi, ai expansiunii Uniunii Sovietice în cele mai variate zone, cum ar fi Asia, Africa şi America Centrală. Doctrina exprimă valorile morale americane

*şi ea se cere susţinută, din variate puncte de vedere, tocmai de forţele rezistenţei. Pe scară generală, ea nu încearcă numai să se protejeze de îndelung apreciata şi recent accelerata strategie sovietică în lumea dezvoltată, având ca scop învăluirea centrilor puterii capitaliste, ci şi să exploateze zonele vulnerabile, ce apar în strategia sovietică, pentru a-i întoarce ofensiva. Aşa stând lucrurile, doctrina se bazează pe principiile strategice ale unei * economii de forţă şi de manevră obiectivă şi ofensivă".*

Economia de forţă însemna, printre altele, aducerea aiatolahului Khomeini de partea noastră.

Unii înnebuniseră de-a binelea. Cu timpul nu au făcut decât să provoace o criză a regimului. Citez din părerile lui Theodore Draper despre evenimentele din Iran:

Dacă democraţia constituţională a Statelor Unite va fi vreodată răsturnată, ştim acum cum se va întâmpla.

La fel de ameninţător - pentru că depăşeşte sfera lor de influenţă - este şi faptul că ei au determinat propria noastră "perioadă de stagnare". în opt ani s-a mărit deficitul bugetar naţional la nivelul atins în timpul celui de Al Doilea Război Mondial. In această situaţie, Statele Unite au sfârşit prin a deveni datoare restului lumii, cu o economie care ea însăşi are dificultăţi în a ţine pasul cu "naţiunile capitaliste dezvoltate".

Ar fi o mult prea slabă consolare ca la sfârşitul istoriei, sau cel puţin la sfârşitul secolului XX, să îţi dai seama că "principiile de bază ale statului democrat-liberal nu pot fi perfecţionate", pentru că în tot acest timp principalul stat

* William R. Bode, "Doctrina Reagan" *Strategic Review* 14. nr.l (iarna 1986) (n. aut.).

** Theodore Draper, "Ridicarea juntei americane" *New York Review of Books,* 8 octombrie. 1987. (n. aut.). *

democrat-liberal a fost istovit de lupte, epuizat, demoralizat. Metafora declinului american - "autoextindere imperială", "dublu deficit" - este pusă în evidenţă peste tot. Şi aceasta fără nici o pauză electorală a administraţiei

[5] Barnard L. Collier, "McFarlane declară că Hill era la curent cu minarea", *Washington Times,* 13 aprilie 1984 (n. aut.).

care l-a generat.
Iată problema centrală şi marea ocazie a accesului la preşedinţie al lui George Bush. El este liber să schimbe politica americană faţă de sovietici cum doreşte, fără riscul de a i se reproşa că a răsturnat-o. Mai mult decât atât, ultimii ani ai conducerii lui Reagan au dat şi motivele unei tranziţii. în fond, chiar el a fost acela care şi-a apărat prietenia cu noul conducător de la Kremlin în cei mai neobişnuiţi termeni.

*...(El) este primul conducător care a venit alături de noi, care s-a întors la epoca dinaintea lui Stalin... încercând săfacăceea ce spune învăţătura lui Lenin... Ştiu câte ceva despre Lenin şi despre ceea ce predica el şi cred că glasnost şi perestroika, şi toate celelalte, sună * mai mult a Lenin decât a Stalin.*

Am scris deja despre "întoarcerea la normalitate" în preşedinţia americană, fapt care pare tot mai posibil cu ajutorul Rusiei Sovietice. Vom putea, cu siguranţă, pune în evidenţă deosebirile ce trebuie înţelese pentru ca o asemenea cotitură în politica externă să poată avea loc. în esenţă, trebuie înţeles faptul că acum conducerea rusă nu mai poate pretinde că sistemul său social şi economic reprezintă faza următoare, predestinată a istoriei. în consecinţă el este legat de legile prezentei etape a istoriei. De fapt este lipsit de orice legi, fiind mai curând un instrument al unui proces istoric pe care nu l-a început şi asupra căruia nu are mai mult control decât au avut forţele burgheze sau chiar cele feudale.

* Lou Cannon. "Textul interviului cu Preşedintele Reagan", *Washington Post,* 26 februarie. 1988 (n. aut.).

Ceea ce nu înseamnă că relaţiile cu Rusia vor fi prietenoase sau de cooperare. Este un fenomen pe care occidentalii îl descriu prin metafora "ursul grizzly împuşcat în burtă". Relaţiile vor fi însă fundamental diferite de cele şapte decenii de perspective revoluţionare.

Toate acestea au devenit clare prin extraordinara apariţie a lui George F. Kennan, în primăvara lui 1989, în faţa Comitetului pentru Relaţii Externe al Senatului. La 85 de ani, cel care în 1947 a trimis de la Moscova "lunga telegramă", a anunţat comitetul că totul s-a sfârşit. Revoluţiei ruse îi sunase ceasul. A fost unul dintre acele momente deosebite în istoria Comitetului nostru. (La închiderea şedinţei toată lumea s-a sculat în picioare ovaţionând.) Cu impecabilă claritate şi reticenţă ne-a expus totul de la început până la sfârşit, abordând problema dintr-o perspectivă care schimba toate datele subiectului. In primul rând, în mod subtil, numai prin cuvinte, am fost rugaţi să ne gândim *la Rusia,* nu la abstracţiunea propagandistică, numită Uniunea Sovietică. (Timp de două secole regimurile care au condus Rusia au dispus de foarte mulţi soldaţi. Se aşteptau mereau să fie atacaţi. Militarul nu era Caesar; conducătorii civili păreau să se simtă în siguranţă etc.) In al doilea rând, la fel de important, ni s-a cerut să reflectăm, în cadrul experienţei moderne, la centralismul naţionalismului (Glazer şi cu mine am adăuga al etnicităţii). Restul nu avea, nici pe departe, aceeaşi importanţă. Marxismul? "Ceva care s-a ocupat, dacă vreţi, numai de tragediile diferenţelor dintre clase în prima perioadă a revoluţiei industriale..."[6]. Nu chiar absurd, dar fără nici o relevanţă pentru secolul XXI.

Concluzia ambasadorului Kennan va fi publicată în curând. Iat-o acum pentru *The National Inter est:*

îmi este clar că, oricare ar fi fost în trecut motivele pentru care Uniunea Sovietică a fost considerată în primul rând un posibil, dacă nu probabil, oponent militar, ele evident au dispărut. Această ţară ar trebui acum considerată o altă mare putere, asemeni altor mari puteri - o putere în principal condiţionată de propria sa situaţie geografică, de istorie şi tradiţie, diferite de ale noastre, dar care nu se află în conflict serios cu ale noastre. Toate acestea fac ca presupunerea, potrivit căreia diferenţele esenţiale nu pot fi rezolvate prin mijloacele obişnuite ale compromisului şi ale reconcilierii, să nu se justifice. Consider că acum, fără a neglija nevoile securităţii noastre generale, scopul nostru va trebui să fie eliminarea cât mai rapidă, prin negocieri amiabile, a elementelor de tensiune militară anormală care până de curând au dominat relaţiile sovieto-americane şi reorientarea atenţiei spre dezvoltarea posibilităţilor acestor relaţii, deloc lipsite de importanţă

—

[6] * George F. Kennan, Depoziţie în faţa Comitetului pentru Relaţii Externe al Senatului, *Viitorul relaţiilor americano-sovietice: trecere în revistă,* 4 aprilie, 1989 (n. aut.).

STEPHEN SESTANOV1CH

ÎN EXCELENTUL eseu al lui Frank Fukuyama, sfârşitul istoriei începe să pară echivalentul politic al unei înfierbântări generale. Fiecare teorie are avantaje şi dificultăţi conceptuale comune care vor afecta, probabil, şi reacţia majorităţii cititorilor. Avantajul principal: câteva veri extrem de călduroase, una după alta, determină lumea să creadă că s-a petrecut o schimbare permanentă. Elementele contrare vor fi respinse ca nereflectând o perioadă suficient de lungă. Dificultatea principală: publicul vrea să ştie dacă noua situaţie are o aplicaţie practică. El nu este mulţumit cu ştirea că gheţarii se vor topi cândva între ultimele decenii ale secolului XX (adică foarte curând) şi ultimul deceniu al secolului XXI (într-un trecut mult prea îndepărtat pentru a afecta vreun plan de vacanţă).

Marile decalaje dintre ascendenţa iniţială a ideilor liberale şi eventuala lor întrupare în instituţii sociale şi politice fac problematică nu numai prezicerea viitorului, dar şi

* Stephen Sestanovich este directorul Studiilor Sovietice de la *Center for Strategic and International Studies,* Washington DC.

interpretarea trecutului. A existat, la urma urmei, un interval destul de lung între bătălia de la Jena şi întemeierea Republicii de la Weimar, ca să nu mai vorbim despre Ziua Victoriei*. Teoriile istoriei pot fi testate prin folosirea lor în explicarea acestor intervale dintre idee şi realitate. ,In legătură cu naţiunile care au ajuns mai târziu la constituţionalism şi la consumatorism nu se poate spune numai că rezolvarea ciocnirii dintre liberalism şi ideologiile contrare poate dura unul sau două secole. Poate fi şi aşa, dar nu peste tot. Nu toate naţiunile trebuie să devină "libere cu forţa".

Tocmai pentru a explica asemenea diferenţe de dezvoltare (de ce, spre exemplu, nu a existat o mişcare fascistă serioasă în Marea Britanie?), teoreticienii politici introduc alte variabile - instituţiile politice, mijloacele de producţie şi aşa mai departe. în acest sens a făcut Marx cel mai important amendament la filosofia lui Hegel: a afirmat că ideile care par să conducă societatea umană devin relevante numai în cazul în care cineva este cu adevărat gata să se servească practic de ele. Fukuyama l-a modernizat în acelaşi fel pe Hegel în momentul în care a definit "statul omogen universal" ca democraţie liberală plus electronică de larg consum. Oare istoria se opreşte când porneşte videocasetofonul? Marx va susţine cu siguranţă că formularea este mai aproape de propriile sale păreri despre dinamica istoriei decât de cele ale lui Hegel. Presupunerile pe care le implică sunt marxiste, chiar dacă concluzia - că istoria ar culmina în pluralism capitalist, în loc de comunism - nu este.

Uniunea Sovietică este astăzi zona unde are cea mai mare

* 8.5.1945

importanţă dacă şi când va ajunge istoria, cu adevărat, la un final de formă liberală. Evenimentele recente au făcut pentru prima oară previzibil un răspuns pozitiv. Aşa cum arată Fukuyama, a fost depăşit cel mai important obstacol "conceptual". Gorbaciov şi oamenii lui aplică acum reforme economice care au ca unică "legătură unificatoare" liberalismul; ei susţin inovaţii politice ale căror origini sunt "străine" de marxism-leninism. Ca rezultat al unei asemenea "opere de demolare", deşi încă nu se simte nici un progres, va fi dificil să se revină la *statiis quo ante.*

Analiza este extrem de convingătoare şi pune în evidenţă motivele pentru care Gorbaciov reprezintă o cumpănă a apelor în istoria sovietică. Cei care au militat pentru o rupere fundamentală de trecut au ajuns dintr-o dată la putere şi mulţi dintre ei par să înţeleagă că problemele Uniunii Sovietice vor fi rezolvate mai bine într-un sistem de piaţă (politică şi economică) decât într-unui de monopoluri. Totuşi prăpastia dintre zona liberală victorioasă şi realitatea liberală viitoare rămâne aceeaşi, şi, cu cât ne gândim mai mult la cazul sovietelor, cu atât apare mai clar motivul pentru care liberalismul este tot mai puţin eficient. El se instaurează foarte greu.

în ceea ce priveşte naţionalismul, Fukuyama ajunge la concluzia că acesta nu este "o contradicţie ireconciliabilă în sânul liberalismului". Cu siguranţă, conflictele etnice şi rasiale nu sunt de obicei probleme insolubile în cadrul unei ordini pluraliste care funcţionează; din contră, ele devin deosebit de acute acolo unde liberalismul nu a fost complet implementat. Faptul că rezultatele liberale sunt stabile nu explică însă care sunt procesele prin care se ajunge la ele. Ele pot fi, din nefericire, tumultuoase. Pentru acele grupuri ale căror

animozităţi au rămas înăbuşite în condiţii neliberale - libertatea de a se exprima, de a se organiza şi a se aduna - pot deveni ocazii multaşteptate de luptă. în Uniunea Sovietică dilema este foarte clară. A fi liberal înseamnă a încuraja escaladarea conflictelor care ar putea rupe, în destul de scurt timp, unitatea URSS. Cu alte cuvinte, un program liberal poate pregăti terenul pentru un rezultat neliberal.

Divergenţele şi credinţele naţionale constituie unul dintre obstacolele reformei paşnice în Uniunea Sovietică. Un altul este reprezentat" de rămăşiţele sentimentului antiliberal din ideologia stalinistă. Fukuyama are, fără îndoială, dreptate când afirmă că autoritatea comunismului este într-atât de distrusă, încât nu poate fi restaurată. Dar ea mai este, poate, încă suficient de puternică pentru a afecta

soarta şi structura reformei. Problemele lui Gorbaciov sunt sugerate de propria inabilitate în a da programului său numele adevărat. El împărtăşeşte teama sistemului de cuvinte-cheie, nu atât pentru a proteja stabilitatea sistemului, ci pentru că, în ciuda suportului implicit de care se bucură, liberalismul rămâne pentru public o ideologie burgheză, lipsită de respectabilitate, în căutare de sloganuri cu suport popular, elita stalinistă încearcă de fapt să găsească refugiul în ideea că divinizarea nestăpânită a banului şi a succesului în liberalism va diviza societatea sovietică. Unul dintre purtătorii ei de cuvânt, Yuri Bondarev, a numit reforma "otravă oferită în loc de tratament". Aşa cum a declarat şi la conferinţa partidului, din vara trecută:

Nu suntem de acord ca societatea noastră să devină o mulţime de oameni singuri, captivi voluntari în capcana consumatorismului comercial care amăgeşte cu viaţa luxoasă din reclamele străine, cu mare putere de pătrundere.

Tema respectivă îşi propune să străpungă dincolo de
adevăraţii adepţi ai socialismului. în Uniunea Sovietică există o tot mai mare afinitate între Stânga stalinistă şi Dreapta ultranaţionalistă, iar legătura cea mai strânsă dintre ele o constituie repulsia comună pentru liberalismul individual şi ordinea socială care îl însoţeşte. O asemenea unire **a** extremelor este departe de a fi unică în Rusia. Să presupunem că rămăşiţele vlăguite ale stalinismului ar favoriza alternativa fascistă, în ideea că orice este de preferat liberalismului. în acest caz, vom fi martorii aceleiaşi dinamici care a dus la căderea Republicii din Weimarşi i-a adus la putere pe nazişti. Unii spun că Gorbaciov a început deja să înţeleagă deosebita vulnerabilitate a reformatorului liberal în peisajul sovietic şi că a grăbit ritmul schimbărilor politice (mai ales în cazul ultimelor alegeri) pentru a avea noi arme în viitoarea luptă. Altfel spus, s-ar putea ca el să presupună că Uniunea Sovietică nu va suporta dificila trecere de la ideea liberală la realitatea liberalizată, fără o oarecare perioadă de dezordine. Cu siguranţă, el şi aiiaţii săi speră să poată controla acest proces, însă mânia populară, evidenţiată de votul din primăvară, ar trebui să-i pună pe gânduri.

în lumina istoriei sovietice, ar fi uimitor ca o transformare de proporţiile celei schiţate de Gorbaciov să se realizeze fără să scape hăţurile sistemului măcar un pic. Foarte rar s-a întâmplat ca instituţiile liberale să fie create prin creşterea indirectă pe care a imaginat o Fukuyama pentru sfârşitul istoriei. El descrie cu acurateţe liberalismul în fapt, dar mai puţin devenirea liberalismului. în admirabila analiza pe care o face fundamentelor unei societăţi liberale şi bazelor erodate ale celor private de libertate lipseşte un cuvânt important, şi acela este revoluţie.

Oricare ar fi forma pe care ar putea-o lua - violentă sau
nu - transformările profunde din Uniunea Sovietică au fost însoţite deja de schimbări în modul de raportare la lumea de afară. Impulsurile de liberalizare, lipsa resurselor şi o aparentă pierdere a încrederii în presupusele beneficii ale fostei guvernări - toate acestea par să atace cu încetul aspiraţiile sovietice la hegemonie.

înlăturarea elementelor care au generat decenii de-a rândul lipsa de securitate occidentală va remodela în mod evident politica internaţională. Dar vor putea oare fi înlocuite antagonismul ideologic şi competiţia militară cu acea "Coinmon Marketisation" într-o lume în care guvernele sunt conduse de acelaşi calcul economic, în care războiul este o întrerupere lipsită de sens a comerţului, iar toate conflictele se rezolvă pe cale birocratică?

Nu este greu ca analiza lui Fukuyama să pară puţin bizară, utopică chiar. Totuşi cea mai mare parte nu comportă dispută. Evoluţia internă a principalelor puteri le orientează tot mai mult spre ţeluri economice care nu pot fi atinse prin recurgerea la forţă. Este greu de presupus că dispariţia treptată a ameninţării sovietice va obliga statele occidentale să descopere noi duşmani în propriile lor cercuri, în loc să le determine să fie tot mai puţin preocupate de problemele militare, în general.

Violenţa şi constrângerea vor juca probabil un rol tot mai puţin important în politica lumii, iar aceasta este o schimbare majoră. Totuşi este la fel de important să înţelegem cât de multe elemente for rămâne neschimbate. Relaţiile internaţionale vor continua, cu siguranţă, să fie relaţii între cei puternici şi cei slabi, între state care urcă şi state ciire coboară. Iar sensul inegalităţii va rămâne în mare parte acelaşi ca în trecut. Cei puternici vor marca sistemul cu propriile lor
preferinţe; cei mai puţin puternici vor avea mai puţină libertate în a-şi alege propriile scopuri naţionale. în această conjunctură, un stat a cărui vitalitate economică se află în declin va face exact ce s-ar putea presupune astăzi despre un stat al cărui potenţial militar este în declin: îşi va vedea de propriile afaceri şi nu îşi va asuma riscuri. Prin contrast, creşterea puterii economice va determina o mare putere - spre exemplu Japonia sau China - să ajungă la concluzia că învăţătura sa trebuie să se

afle mereu în frunte, că ceilalţi sunt obligaţi să îi acorde mai multă atenţie.
Liberalismul nu este finalul politicii mondiale la fel cum nu este finalul politicii interne. O ordine liberală internaţională poate fi mai puţin violentă, deosebindu-se tot mai mult de forţele naturii. Faptul că puterea se manifestă sub forme noi nu înseamnă că ea va înceta să existe şi nici că va renunţa să creeze o ierarhie a celor care contează şi a celor care nu contează. în consecinţă, cei puternici vor continua să facă ce pot, iar cei slabi ceea ce trebuie.

CARTI APĂRUTE

HORea SIMA MENIREA NAŢIONALISMULUI

CĂRŢI ÎN CURS DE APARIŢIE

MEMORIALUL ORORII
DOCUMENTE INEDITE ALE PROCESULUI REEDUCĂRII ÎN ÎNCHISOAREA PITEŞTI

Editura VREMEA S.C.
Consilier editorial - Silvia Coîfeseu
Bd. I.C. Brătianu 44bis, BL. P7, et. 3, ap. 25
tel.3.11.34.68
fax: 311.02.19
Culegere şi tehnoredactare computerizată
Cristina Cantacuzino
Irina Dinu
VREMEA
Tiparul executat la "POLSIB" Sibiu
sub comanda nr. 4A89
Hîrtie tipar 50 gr/m^2 Format 16/54/84
Coli tipar: 6